

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΛΟΥΚΑΤΟΥ

ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ

(Τέσσερα μαθήματα: 1 - 4 Μαρτίου 1977)

Μπορεῖ οἱ διάφορες ἀπὸ τὶς «γενικὲς ἀρχές», ποὺ συνήθως ἀναγγέλλονται, νὰ εἶναι κοντὰ στοῦ νοῦ γιὰ τὸν κάθε ἐρευνητῆ, ἀλλὰ νὰ μὴ δόθηκε ἡ εὐκαιρία ν' ἀντικριστοῦν ξεχωρισμένες καὶ κάπως δογματικά. Χρειαζονται ὅμως πάντα οἱ φραστικοὶ καθορισμοὶ τους, σὰν σήματα ἢ κώδικες, γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μας συνεννόηση, γιὰτὶ ἔτσι διευκολύνουν καὶ τὴν ἰαχύτερη (χωρὶς ἐρμηνευτικὲς ἐπιβραδύνσεις) ἀντίληψη καὶ πορεία μας πρὸς τὴν ἐρευνα καὶ τὴ μελέτη.

Οἱ ἀρχές ἢ τὰ ἀξιώματα ποὺ θ' ἀναφέρουμε (καὶ ποὺ εἶναι καταστάλαγμα παλαιότερων μαθημάτων μας στὴ Σχολή), εἶναι οἱ ἐξῆς τέσσαρες: —¹ Ἀπὸ τὸ φυσικὸ στοῦ μεταφυσικό.

—² Ἀπὸ τὸ πρωτόγονο στοῦ ἐξελικμένο.

—³ Ἀπὸ τὸ κρίσιμο στοῦ ἀσφαλές — καί: Τὸ λαογραφικὸ ἢ ἐθιμικὸ τρίχρονο.

Θὰ τ' ἀναπτύξουμε χωριστὰ ἓνα - ἓνα σημειώνοντας τὶς διάφορες περιπτώσεις τῆς ἐφαρμογῆς τους.

Α' ΑΠΟ ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΣΤΟ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΟ

Ἄς πάρουμε γιὰ παράδειγμα κάτι σχετικὰ προχειρότερο, τὰ Καρναβάλια. Οἱ μάσκες καὶ τὰ ἀνάποδα σχήματα τῶν μεταμφιέσεων, ποὺ κάνουν τὸν ἄνδρα γυναίκα, τὸν λευκὸ μαῦρο, τὸν εὐθυτενὴ καμπούρη, τὸν ὄμορφο ἄσχημο, τὸν ἄνθρωπο ζῶο κλπ. πέρασαν ἀπὸ πολλὰ στάδια, ἀνάμεσα σὲ φυσικὴ καὶ μεταφυσικὴ σπουδαιότητα, ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς παρουσίας τοῦ ἀνθρώπου στὴ γῆ. Ἡ φύση μόνη τῆς βοηθαίει τὰ ὄντα, γιὰ καθαρὰ βιολογικοὺς σκοποὺς, (τὴν ἄμυνα ἢ τὴν ἐπίθεση) νὰ μεταμορφώνονται. Φυτὰ καὶ ζῶα ἀλλάζουν χρώματα καὶ σχήματα γιὰ τὴ σωτηρία τους, ἢ γιὰ τὴν ἀνεύρεση τῆς τροφῆς τους. (Μᾶς εἶναι γνωστὰ αὐτὰ ἀπὸ τοὺς τομεῖς τῶν ἀντίστοιχων Ἐπιστημῶν). Ὁ ἄνθρωπος ἄρχισε ἐπίσης νὰ μεταμφιέζεται τεχνητὰ, σὲ ὧρες αὐτοσυντήρησης, ὅταν κυνηγοῦσε ἢ ψάρευε, κι ἔπαιρνε τὸ σχῆμα τοῦ ὁμοίου ζῶου, γιὰ νὰ πλησιάζει τὰ θηράματα. Ἀπὸ ἐκεῖ ἀμέσως πέρασε στὴ

μεταφυσική σκέψη, όταν, αντί να γυρίζει μεταμφιεσμένος, προετοιμαζόταν με μιμοχορευτικές αναπαραστάσεις, ντυνόταν ή έντυνε ένα μάγο ιερουργό σαν ζώο θήραμα, ή και ζωγράφισε στη σπηλιά την άγέλη, ώστε να τη δαμάσει μαγικά και παράλληλα να τονώσει το δικό του ήθικό, για την επίτυχία του κυνηγιού.

Είπαμε, ότι η μεταμφίεση στη Φύση έχει σκοπό την άμυνα ή την επίθεση. Και στις ανθρώπινες όμως κοινωνίες ο μεταμφιεζόμενος άνθρωπος επεδίωκε ή να κρυφτεί και να ξεφύγει ή να γίνει φοβερός στους έχθρους του.

Έτσι εξηγήθηκαν και τα έντυπωσιακά σχήματα και οι περικεφαλαίες των πολεμιστών, με τρυφερό παράδειγμα τον 'Ομηρικό 'Αστύνακτα, που τρώμαξε από την πολεμική όψη του πατέρα του 'Εκτορα, με τον χαλκό και τὰ λoφία στο κεφάλι του (Ζ 466-470). 'Αλλά όταν οι έχθροι έγιναν γρήγορα και μεταφυσικοί (τὰ άπίθανα δηλ. δαιμονικά, που περιέζωναν τη φαντασία του κακουχημένου ανθρώπου), τότε κι οι μεταμφιέσεις πήραν μεταφυσική σκοπιμότητα, να τὰ παριστάνουν ή να τὰ φοβίζουν. Κι όταν στο πάνθεο των μεταφυσικών δυνάμεων ανακατώθηκαν και τὰ πνεύματα των νεκρών (που χρειάζονταν να έλθουν βοηθοί στους άπογόνους), τότε οι μάσκες κι οι μεταμφιέσεις αντιπροσώπευαν κι αυτούς, εκβιάζοντας έτσι μιὰ όμοιοπαθητική μαγεία παρουσίας και προστασίας τους. Τὰ Καρναβάλια μας λοιπόν κι οι μεταμφιέσεις, από την άρχή του χρόνου ως την κανονική 'Αποκριά, συνεχίζουν (κι ως μὴ τὸ καταλαβαίνουμε, ή ως μὴ τὸ χρειαζόμαστε) την άρχική και πρωτόγενη άγωνία του ανθρώπου, που ήθελε στην περίοδο αυτή από τὸ ένα μέρος να τρώμαξει μεταμφιεζόμενος τὰ όποιαδήποτε βλαβερά δαιμονικά τῆς γεωργίας και τῆς κτηνοτροφίας του, κι από τὸ άλλο να ύποδυθει νεκρικά πνεύματα, που εύκολα ύποτίθεται ότι βγαίνουν στην περίοδο αυτή τῆς άνοιξης στη γῆ, και να τὰ εκβιάσει να του παρασταθοῦν προστατευτικά¹.

Σχετικό με τις μεταμφιέσεις είναι και τὸ άλλο άποτρεπτικό στοιχείο για δυνάμεις μεταφυσικές, τὰ κουδούνια. Τὸ ξέρουμε όλοι, πόσο τὰ ήχηρά αυτά αντικείμενα γίνονται άπαραίτητα τις 'Αποκριές, από τὸ βαρὺ ντύσιμο με προβιές (κυπροκούδουνα) ως τὸ ανάλαφρο εύρωπαϊκὸ ντόμινο (κουδουνάκια). Ξεκίνησαν όλα από την καθαρὰ φυσική ώρα τους, τῆς άγροτικῆς κτηνοτροφίας, όπου τὰ κουδούνια χρειάζονταν στα ζωντανά, τόσο για ν' άναγνωρίζονται και να παρακολουθοῦνται από τὸν βοσκό, όσο και για να φοβίζουν

1.Βλ. σχετικά (με βιβλιογραφία): Κατερίνας Ι. Κακούρη, Προϊστορία του Θεάτρου από τὴ σκοπιὰ τῆς Κοινωνικῆς 'Ανθρωπολογίας, 'Αθήναι (έκδ. 'Υπουργείου Πολιτισμοῦ και 'Επιστημῶν) 1974, σ.123-150, 312-362, 394-397 κ.ά

τοὺς λύκους καὶ τὰ τσακάλια, ποὺ ἀκούοντας τὰ κουδούνια ὑποψιάζονται τὴν παρουσία τοῦ ἀνθρώπου ἢ καὶ φοβοῦνται πὼς ἀπ' αὐτὰ θὰ προδοθοῦν¹.

Ἀπὸ τὴ φυσικὴ λοιπὸν χρῆση τους τὰ κουδούνια πέρασαν στὴ μεταφυσικὴ, καὶ φοριοῦνται γιὰ νὰ διώχουν τὰ δαιμονικά (ποὺ κατὰ τὸν ἴδιο συνειρμὸ μοιάζουν μὲ τ' ἀγρίμια καὶ τοὺς κλέφτες τῆς νύχτας). Εἶναι ἀπίθανες κι ἐντυπωσιακὲς οἱ περιπτώσεις ποὺ συναντᾶμε τὸ μεταφυσικὰ συμβολικὸ κουδούνι. Ἀπὸ τοὺς μασκαρεμένους (ἰδιαίτερα τοὺς «κουδουνάτους» ποὺ πρωτοστατοῦν στὰ λαϊκὰ «δρώμενα»), ὡς τ' ἀντιβασιάνια τῶν μεταφορικῶν ζώων (κουδούνια ἀλόγων μὲ συνδυασμένο τὸν φυσικὸ καὶ μεταφυσικὸ τους ρόλο), κι ἀπὸ τὸ θυμιατὸ τῆς ἐκκλησιᾶς ὡς τὸν ἐπισκοπικὸ μανδύα (ποὺ βέβαια παίρνει καὶ μιὰ θεολογικὴ ἐξήγηση, ὅτι διαδίδει τὸ θεϊκὸ λόγο), ὅλα ἔχουν στόχο τους τὴν ἀποδίωξη τῶν δαιμονικῶν.

Προχωροῦμε σὲ τρίτο παράδειγμα, τὴν περίπτωση μὲ τὶς ἐθιμικὲς πυρῆς, τὶς «φωτιῆς» ἢ «τζουραμπίνες» καὶ «ἀλαοῦνες», ὅπως τὶς λένε ἐδῶ στὴν Ἥπειρο, καὶ ποὺ τὶς ἀνάβουμε, εἴτε τὶς Ἀπόκριες εἴτε τὴν Μ. Βδομάδα καὶ τὴ Λαμπρῆ (γιὰ νὰ κάψουμε τὸν Ἰούδα), εἴτε τὸ καλοκαίρι τὴν παραμονὴ τοῦ ἉΓι-Γιάννη τοῦ Κλήδονα-Λαμπαδιστῆ, ἢ ἀκόμα σὲ κάποιες πρωτομηνιές². (Ἔχει ἐκδώσει τὸ Κέντρο Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἓνα σημειωτικὸ Χάρτη-Ἀτλαντα, ὅπου φαίνονται οἱ τόποι καὶ ὁ χρόνος τῶν ἐθιμικῶν πυρῶν στὴν Ἑλλάδα)³.

Εἶναι γνωστὸς ὁ χαρακτηρισμὸς ποὺ δίνει καὶ ἡ κλασικὴ ἀρχαιότητα (Εὐρ. Ἡρ. Μαιν.) ὅπως καὶ ἡ Ἐκκλησία κι ἡ Ἐθνολογία στὸ πῦρ γενικά, ποὺ τὸ ὀνομάζουν «καθάρσιον»⁴ ἢ καὶ «καθαρτήριον», μὲ τὴ γνωστὴ παρουσία του στὸ καθολικὸ δόγμα).

Δὲν χρειάζεται πολλὴ σκέψη νὰ ἐξηγήσουμε ἀμέσως τὸν συμβολικὸ χαρακτήρα τῆς φωτιᾶς, κι ἀπὸ μόνες τὶς φυσικὲς ιδιότητες ποὺ ἔχει νὰ κατακαίει τοὺς χώρους ποὺ θὰ ἦταν ἐστία μολύνσεων, εἴτε ἀπὸ παλιῆς καὶ ἀποσυνθεμένες οὐσίες, εἴτε ἀπὸ μιάσματα ἀσθeneϊῶν, εἴτε ἀπὸ ζώφια καὶ βλαβερὰ ἔντομα. Ἡ φωτιὰ κατακαίοντας τὰ πάντα, συντελεῖ σὲ ἓναν καθαρμὸ.

1. Γιὰ τὰ κτηνοτροφικὰ μας κουδούνια βλ. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Σαρακατσάνοι Α2 (Ἀθ. 1957) σ. 113-142, Ἀφεντούλη Κανταρτζῆ, Τὸ κουδούνι καὶ τὰ ζῶα. Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη ΕΟΕΧ 1971 σ. 181-187 καὶ Ἐυδοκίας Μηλιατζίδου - Ἰωάννου, Τὰ κουδούνια καὶ ἡ τέχνη τους. Ἡπειρωτικὴ Ἑστία, τ. 21 (1972) σ. 176-189.

2. Γεωργίου Α. Μέγα, Ἑλληνικὰ ἑορταὶ καὶ ἔθιμα τῆς λαϊκῆς λατρείας. Ἀθ. 1956, σ. 110-112, 157-158, 160-161, 213-215 κ.ά.

3. Χάρτης περιοδικῶν πυρῶν, Λαογραφικὸς Ἀτλας ἀρ. 1. Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλλ. Λαογραφίας (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν) 1971.

4. Βλ. Κυριάκου Π. Χατζηϊωάννου, Ἡ χρῆση τοῦ καθαρσίου πυρὸς γιὰ τὸν ἐξαγνισμὸ καὶ τὴν ἀθανασία στὸν ἑλληνικὸν ἄνθρωπον. Ἐπιφ. Φιλοσοφ. Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Θεσσαλονίκης, 12 (1973) σ. 53-69.

Γι' αὐτὸ κι οἱ μερικὲς ἐθιμικὲς πυρὲς, πού μελετᾶ ἡ Λαογραφία (ἀκόμα καὶ τῶν ἀναστενάρηδων), εἶναι στὴ βάση τους *καθαρθήριες*. Τώρα τὴν ἀνοιξή, ἢ καὶ ἀργότερα τὸ καλοκαίρι, τὰ ξεράδια τοῦ ἀγροῦ μαζεύονται ὅλο καὶ περισσότερα, τὰ παλιὰ σκεύη τοῦ χρόνου πού πέρασε συσσωρεύονται, καὶ τὰ ζώφια πού ἐκκολάπτονται ἢ τὰ ἐρπετὰ πού ζεσταίνονται, πληθαίνουν ἀπειλητικά. (Νὰ μὴν ξεχνᾶμε καὶ τίς συχνὲς ἐπιδημίες τῶν παλιότερων χρόνων). Συχνὰ οἱ ἀγρότες μας βάζουν φωτιά στὰ ξεράδια, καὶ χωρὶς ἔθιμο. Ἔρχονται ὅμως οἱ χρονιάρες μέρες τῶν μεταβατικῶν περιόδων, ἡ Ἀποκριά, οἱ πρωτομηνιὲς καὶ ὁ "Αἰ-Γιάννης τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου, πού καὶ συμβολικὰ χρειάζονται τὴ φωτιά, ν' ἀσκήσει τίς μαγικὲς ἐπιδράσεις της στοὺς γύρω χώρους. Μὲ τὰ πηδῆματα μάλιστα τῆς μεγάλης φωτιᾶς τοῦ "Αἰ-Γιάννη (πού εἶναι γνωστὴ πιὸ πολὺ στὴ νότια καὶ στὴ νησιωτικὴ Ἑλλάδα) ὁ καθαρμὸς γίνεται τόσο στὸν ἀγροτικὸ χῶρο ὅσο καὶ στὸ ἴδιο τὸ κορμὶ καὶ στὴν τύχη τοῦ ἀνθρώπου. Σημειώνω ὅτι καὶ τὸ διώξιμο τῶν δαιμονικῶν πού ἐπιδιώκεται συμβολικὰ μὲ τίς φωτιές, μᾶς ὁδηγεῖ ἐπίσης στὴ φυσικὴ ἀφετηρία τῆς δοξασίας, ὅταν οἱ πρωτόγονοι (ἢ καὶ σήμερα οἱ ἐξερρευνητὲς κι οἱ ξωμάχοι) κρατοῦσαν μὲ φωτιά, μακριὰ ἀπὸ τίς ἐγκαταστάσεις τους, τ' ἀγρίμια καὶ τὰ θηρία.

Μὲ τὴν εὐκαιρία θέλω νὰ στηρίξω κάπως λεπτομερέστερα τὸν συσχετισμὸ αὐτὸ τῶν ἀγριων ἢ ἐνοχλητικῶν ζώων μὲ τὰ δαιμονικά, ἐπειδὴ εἶναι κι αὐτὸς ἓνα ἀντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸ φυσικὸ στὸ μεταφυσικόν.

Ἐπάρχει πρῶτα πρῶτα ἡ σύγχρονη ἐμπειρία μας ἀπὸ τὰ βολικὰ κατοικίδια καὶ τὰ δύστροπα ἢ ἀγρία γνωστὰ μας ζῶα, πού τὰ χαρακτηρίζουμε ἐκεῖνα μὲν τοῦ Χριστοῦ (τὸ πρόβατο, τὸ γαίδαρο, τὸ περιστέρι) τὰ ἄλλα δὲ τοῦ διαβόλου (κατσίκι, μουλάρι, κόρακας κλπ.)¹. "Ὅσο ὁ ἄνθρωπος ἐξουσιάζει καὶ δὲν ἔχει προβλήματα μὲ τὰ ζῶα πού χρησιμοποιεῖ, τὰ λέει ὅλα «τοῦ Θεοῦ». Μόλις ὅμως τοῦ δυστροπήσουν, θυμᾶται τὰ ἀδάμαστα δαιμονικά, καὶ τὰ παρομοιάζει μ' ἐκεῖνα. Ἔτσι ἐξηγεῖται κι ἡ ταυτομορφία τοῦ Σατανᾶ μὲ τὸν τράγο, ἢ ἡ θεοποίηση τοῦ ἀγαθοῦ βοδιοῦ σὲ μερικοὺς λαούς.

Ἀπὸ τὰ ἐθνομολογικὰ δεδομένα μποροῦμε νὰ σημειώσουμε τὰ ἐξῆς: Οἱ πρωτόγονοι ἄνθρωποι πρωτοβρῆκαν τὰ ζῶα στὴ γῆ (αὐτὸ τὸ δέχεται καὶ ἡ Βίβλος) καὶ φαίνεται πὼς τὰ θεώρησαν μὲ κάποιον τρόπον κυρίαρχα στὶς ἐκτάσεις τοῦ ἐδάφους, δυνατότερα, καὶ (στὴν ἀνάγκη) προστατευτικά. Ἔτσι ὁδηγήθηκαν καὶ στὶς πρῶτες τοτεμικὲς λατρεῖες, κι ἔτσι ἐδημιούργησαν

1. Πρβλ. Ν. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις Α' Ἀθ. 1904, ἀριθμοὶ 841-846. Δ η μ . Β. Οἰκονομίδου, Ἀνέκδοτοι δυϊστικαὶ παραδόσεις τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Ἐπετ. τοῦ Λαογραφ. Ἀρχείου τόμ. 17 (1964) σ. 11-39.

τις μαγικοθρησκευτικὲς διηγήσεις στοὺς μύθους καὶ στὰ παραμύθια τους, ὅπου τὰ ζῶα διδάσκουν τὸ σωστὸ (χαρακτηριστικὰ κείμενα στὸν Αἴσωπο), ἢ βοηθοῦν στὶς δύσκολες ὥρες τὸν ἄνθρωπο (παραμύθια). Κάποτε γίνονται καὶ τὰ ἴδια ἄνθρωποι, ἢ κρύβουν μέσα τους θεότητες καὶ δαιμονικά, ποὺ μεταμφιέστηκαν. Γράφει γι' αὐτὰ μὲ διεξοδικότητα ὁ καθηγητὴς τώρα τῆς Λαογραφίας κ. Μερακλῆς, στὴν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου του «Τὰ παραμύθια μας» (1974). Σ' ἓνα σημεῖο μάλιστα ὁ καλὸς μου συνάδελφος προσεγγίζει στενότερα τὸ μοτίβο τοῦ «φυσικοῦ-μεταφυσικοῦ», λέγοντας ὅτι στὰ παραμύθια ἢ παρεχόμενη βοήθεια ἀπὸ τὰ ζῶα δὲν εἶναι ἄσχετη πρὸς τὶς φυσικὲς ιδιότητες τους (π.χ. τὸ ψάρι βρίσκει κάτι ποὺ χάθηκε μέσα στὸ νερό, τὸ μυρμηγκὶ βοηθαίει τὴν ἡρώίδα νὰ ξεδιαλέξει τοὺς κόκκους τοῦ σιταριοῦ, ὁ ἀετὸς ξέρει ποῦ βρίσκεται τὸ ἀθάνατο νερό, κι ὁ σκαντζόχοιρος μπορεῖ νὰ βρίσκει τὸ βοτάνι τῆς ζωῆς...)¹.

Σημειῶνω, πρὶν ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ τὰ ζῶα, καὶ τὴ φυσικομεταφυσικὴ ἀνθρωπομορφία τῶν δένδρων καὶ τῶν φυτῶν στὴ λαογραφία μας. Καταλαβαίνουμε ἀμέσως ὅτι ὅσα πιστεύει ὁ λαὸς γιὰ τὴν ψυχὴ τῶν δένδρων (ποὺ ποιοῦν ὅταν τὰ κόβουμε) καὶ τῶν φυτῶν (ποὺ κάποτε ἦταν ἄνθρωποι καὶ μεταμορφώθηκαν) δὲν ἤρθαν μόνον τους καὶ χωρὶς μιὰ φυσικὴ προεργασία. Τὰ δέντρα καὶ τὰ φυτὰ ἔχουν σιλουέτα, κινοῦνται, τρίζουν, δακρῦζουν, μεγαλώνουν, μεταλλάζουν, πεθαίνουν. Γι' αὐτὸ ἔχουν ψυχὴ. Γι' αὐτὸ καὶ πλουτίζουν τόσο λυρικὰ τὴ μεταφυσικὴ φιλολογία τοῦ λαοῦ καὶ τῶν ποιητῶν μας μὲ τὶς ζωντανὲς εἰκόνες τους².

Περνᾶμε τώρα καὶ σὲ μεταφυσικο-κοινωνικοὺς συσχετισμοὺς δοξασιῶν καὶ ἐθίμων, ποὺ ἐξηγοῦν πολλὰ ἀπὸ τὰ κεφάλαια τῆς Λαογραφίας μας. Ὁ λαὸς μεταφέρει στοὺς ψυχικοὺς κόσμους τὴν ἐμπειρία του ὄχι μονάχα ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἀλλὰ κι ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ του. Ἡ «ἐπικοινωνία» μὲ τοὺς ἀνθρώπους διευκολύνει τὰς συλλήψεις του γιὰ τὰ μεταφυσικά ὄντα.

Ὁ Νικόλαος Πολίτης, ποὺ σὰν πρῶτος Διδάσκαλος τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας ἦταν ὑποχρεωμένος — κι εἶχε τὸν χαλκέντερο ζῆλο — ν' ἀντικρῦσει ὅλες τὶς περιπτώσεις καὶ τὰ προβλήματα τῶν ἐθίμων, τῶν δοξασιῶν καὶ τῶν βιωμάτων τοῦ ἑλλ. λαοῦ, σχολιάζει πολὺ συχνὰ τὴ δημιουργία παραδόσεων ἀπὸ κοινωνικὰ βιοτικά ἔθιμα. Γιὰ τὴν περίφημη π.χ. δοξασία, ὅτι ὅποιος μπορέσει κι ἀρπάξει τὸν πέπλο ἢ τὸ μαντίλι μιᾶς νεράιδας (εἴτε τὴν ὥρα ποὺ χορεύει, εἴτε ὅταν λούζεται στὰ νερά) τὴ δαμάζει καὶ τὴν κάνει δική του, καὶ μόνον ὅταν ἐκείνη μπορέσει καὶ ξαναπάρει τὸν πέπλο τῆς τὴ χάνει, ἔγραφε τὸ 1901: «Πιθανὸν δὲ φαίνεται, ὅτι ἔθιμόν τι γαμήλιον εἶναι ἢ ἀφρητρία τῆς γενέσεως τῶν δοξασιῶν τούτων... Εἶναι ἢ δι' ἀρπα-

1. Μ. Γ. Μερακλῆς, Τὰ παραμύθια μας. Θεσσαλονίκη (Μελέτη, 8) [1974] σ. 31. Βλ. καὶ σελ. 21.

2. Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις Α' καὶ Β', ἀριθμοὶ 322-326.

γῆς τῆς γυναικὸς συντέλεσις τοῦ γάμου, σύμβολον δὲ παλαιότατον καὶ συνηθέστατον ἢ ἀφαίρεσις τοῦ πέπλου τῆς νύμφης ὑπὸ τοῦ ἀνδρός. Καὶ ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἡ ἀρπαγὴ τοῦ μανδηλίου ἀπὸ τῆς κεφαλῆς παρθένου θεωρεῖται σημεῖον ἀρραβῶνος, ἀναγκάζεται δ' αὕτη νὰ νυμφευθῆ τὸν ἀρπάσαντα»¹.

Ὁ Πολίτης ὕστερα προχωρεῖ καὶ στὴ β' φάση τῆς δοξασίας γιὰ τὶς νεραίδες, ὅπου, σύμφωνα πρὸς τὰ λαογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε, ἡ ὑποταγμένη αὐτὴ μεταφυσικὴ ὑπαρξὴ ὑπηρετεῖ χρόνια τὸν ἀναγκαστικὸ ἀντρα τῆς σιωπηλῆς, ὥσπου νὰ τοῦ φύγει. Κάτι παρόμοιο ἔλεγαν καὶ γιὰ τὴ θεϊκὴ Θέτιδα στὶς συζυγικὲς σχέσεις, τῆς μὲ τὸν θνητὸ Πηλέα. Ἐνα ἀπόσπασμα τοῦ Σοφοκλῆ ὀναμάζει «ἀφθόγγους» τοὺς γάμους τῆς.

Καὶ ἡ δοξασία ἐπίσης αὐτὴ ἐρμηνεύεται ἀπὸ ἀντίστοιχα λαϊκὰ βιώματα, ἐπειδὴ, ὅπως εἶχε σημειώσει κι ὁ γνωστὸς Ἄγγλος ἐθνολόγος Frazer, σὲ πολλοὺς λαοὺς ἡ γυναίκα ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ κρατεῖ σιγὴ κάμποσο χρόνο στὸ νέο σπίτι τῆς, δεῖγμα ὑποταγῆς, ποὺ τὸ μισοεῖχαν καὶ σὲ μᾶς οἱ παλιότερες γενιές. Κι αὐτὴν ὅμως τὴ συμβατικὴ συνήθεια, τὴν ἀνάγει ὁ Frazer σὲ φυσικότερο αἶτιο, λέγοντας ὅτι τὸ ἔθιμο ἄρχισε, ὅταν ἀλλόγλωσσες φυλὲς ἔπαιρναν νύφες, ποὺ δὲν ἔξεραν νὰ τοὺς μιλήσουν...².

Καὶ μιὰ καὶ μιλήσαμε γιὰ ἀμίλητα. Ἄς σκεφτοῦμε τὸ «ἀμίλητο νερό» τῶν ἐθίμων μας (στὸν κλήδονα, στὸ γάμο, στὴν πρωτοχρονιά καὶ σὲ ἄλλες μαγικὲς ὥρες)³. Ἀποβλέπει βέβαια ἡ δοξασία καὶ «ἀπαγόρευση» αὐτὴ στὸ νὰ μὴ προκαλέσουμε τὰ δαιμονικά, ποὺ μποροῦν ν' ἀκούσουν καὶ νὰ χαλάσουν τὰ σχέδιά μας. Ἀλλὰ ἡ σιωπὴ εἶναι πολὺ κοντὰ καὶ στὴν κοινωνικὴ ἀγωγή μας, τοῦ «κρύβε λόγια», ποὺ πᾶει νὰ μᾶς προστατεύσει ἀπὸ τὴν ἐπιβλαβὴ κοινολόγηση τοῦ μυστικοῦ καὶ ἀπὸ τὸν φθόνο τῶν ἄλλων.

Ὠραῖες, καὶ νατουραλιστικὰ προσγειωμένες, εἶναι οἱ ἐρμηνεῖς ποὺ δίνονται γιὰ τὶς δοξασίες τῶν μεσημεριανῶν ἢ μεσονυχτιάτικων δαιμονικῶν.

Κουρασμένοι οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὸν ἡμερήσιο κάματο ἢ κι ἀπὸ τὴ ζέστη τοῦ καλοκαιριοῦ, κοιμοῦνται ἢ ἡσυχάζουν. Τὰ δαιμόνια καὶ τὰ ξωτικά, ποὺ θέλουν νὰ κινοῦνται μὲ κάποια ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία (καὶ ποὺ, ὅπως εἶπαμε, στὴν ἀρχικὴ τους σύλληψη εἶναι τὰ ζῶα καὶ τὰ ζουζούνια τοῦ δάσους), βρίσκουν τότε τὴν εὐκαιρία νὰ χαροῦν κυρίαρχα τὸν φυσικὸ χῶρο (ποὺ τὸν θεωροῦν περισσότερο δικό τους): τὶς λίμνες, τὶς ἀκρογιαλιές, τὰ δένδρα, τὰ πλατώματα, τὶς σπηλιές καὶ τὶς βρύσες Ἐκεῖνη ὅμως ἡ ἡσυχία τῶν ὠρῶν μὲ τὶς ἄπνοιες, ἢ καὶ μὲ τ' ἀνάλαφρα σαλαγίσματα τῶν νερῶν καὶ τῶν φύλλων, εὐκόλα προδίνει τὴν παρουσία τους. Ὁ πρώτο-

1. Ν. Γ. Πολίτου, Λαογραφικὰ Σύμμεικτα Α' (ἐν Ἀθ. 1920) σ. 65.

2. Ὁ.π., σ.66.

3. Γεωργ. Ν. Αἰκατερινίδου, Χρῆσις καὶ σημασία τοῦ «ἀμίλητου νεροῦ» εἰς τὸν βίον τοῦ λαοῦ. Ἐπετ. τοῦ Λαογραφ. Ἀρχείου, 15-16 (1962-63) σ. 32-41.

γονος λοιπὸν φόβος τοῦ ἀνθρώπου, μπροστὰ στὴν τεράστια σιωπὴ τῶν μεσημεριῶν καὶ τῆς νύχτας, τὸν ὀδήγησε στὴ φαντασία τῶν δαιμονικῶν¹. Τὰ δαιμονικά πάντως αὐτά, ὅπως γίνεται καὶ στὴν κοινωνία, μπορεῖ νὰ μὴ σὲ πειράξουν, ἀν δὲν τὰ πειράξεις. Οἱ λαογραφικὲς δοξασίες συμβουλεύουν τὸν ἄνθρωπο νὰ μὴ μετακινεῖται στὸ ὑπαιθρο, τὰ μεσημέρια καὶ τὰ μεσάνυχτα. Μπορεῖ, λέει, νὰ πατήσῃ τὸ τραπέζι τῶν νεράιδων ἢ νὰ ταράξῃ τὴ σύναξη τῶν ξωτικῶν καὶ νὰ τὸν κακοποιήσουν. Ἐπίσης δὲν κάνει νὰ φωνάζουμε, νὰ θορυβοῦμε ἢ νὰ σφυρίζουμε καὶ νὰ τραγουδάμε τὶς ὥρες αὐτές, γιατί τὰ δαιμονικά (ἀρχίζοντας μάλιστα κι ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο Πάνα) ἐνοχλοῦνται².

Θὰ μιλῆσω ἀκόμη γιὰ τὴ φυσικὴ προέλευση καὶ μερικῶν ἀπὸ τὰ σύμβολα τῶν ἐθίμων μας³. Παίρνω μιὰ - μιὰ τὶς περιπτώσεις στοὺς τρεῖς σταθμοὺς τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, τὴ γέννηση, τὸ γάμο καὶ τὸ θάνατο.

Στὴ γέννηση, ὅταν βαφτίζεται τὸ νήπιο, τὸ κρατεῖ πρὸς τὸ τέλος στὴν ἀγκαλιὰ ὁ νοδὸς του, καὶ μαζὶ μὲ τὸν ἱερέα τὸ περιφέρουν τρεῖς φορές γύρω ἀπὸ τὴν κολυμβήθρα. Ἔτσι γύριζαν καὶ στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ χρόνια τὸ νεογέννητο παιδί, στὶς 7 ἢ 10 μέρες τοῦ γύρω ἀπὸ τὴν ἐστία τοῦ σπιτιοῦ του, ὅταν τελοῦσαν τὰ Ἀμφιδρόμια, καὶ τοῦ ἔδιναν ὄνομα.

Τί σημαίνει καὶ τί ἐσήμαινε αὐτός ὁ κύκλος; Θὰ τὸν βροῦμε ἔτσι τελετουργικὸ καὶ στὸ γάμο τοῦ μεγαλωμένου παιδιοῦ ἢ τῆς κόρης, πάλι γύρω ἀπὸ τὴν Ἐστία, στὰ ἀρχαῖα χρόνια, καὶ γύρω ἀπὸ τὸ τραπέζι τῆς τελετῆς (μὲ τὸ «Ἡσαῖα χόρευε») στὰ χριστιανικά. Τί σημαίνουν οἱ κύκλοι αὐτοί; Δίνεται συνήθως ἡ ἐρμηνεῖα, ὅτι ἐπισφραγίζουν τὴν καθιέρωση καὶ τὴν εἰσδοχὴ τῶν νέων μελῶν στὴ νέα οἰκογενειακὴ ζωὴ τους. Ἀλλὰ γιατί μὲ κύκλους⁴;

Ἡ ἐξήγηση τοῦ κύκλου θὰ πρέπει νὰ στηριχθεῖ πάλι στὴ φυσικο-μεταφυσικὴ σχέση. Προστατεύουμε συνήθως κάτι, μὲ τὸ νὰ σχηματίζουμε ἢ νὰ χτίζουμε γύρω του ἕνα περίφραγμα. Τέτοιος εἶναι ὁ τοῖχος τοῦ σπιτιοῦ μας, ἡ μάντρα τοῦ αὐλόγυρου ἢ τὸ στρογγυλὸ μαντρί τῶν προβάτων, καί, στὰ παλιὰ χρόνια, τὸ τεῖχος τῆς πολιτείας. Περιχαραινόμεθα κάτι γιὰ νὰ τὸ προστατεύσουμε καὶ γιὰ νὰ ἐμποδίσουμε τὸν ἐχθρὸ νὰ εἰσβάλῃ. Αὐτὸν τὸ σχηματικὸ λόγο ἔχουν κι οἱ γύροι τῶν ἐθίμων μας. Προστατεύουμε τὸ τρυφερὸ νεογέννητο παιδί μὲ τριπλὴ σειρὰ μαγικοθησκευτικοῦ τείχους, ὅταν τὸ γυρίζουμε στὴν ἐκκλησία. Ἀσφαλίζουμε τὸ ἴδιο τοὺς νεόνυμφους στὴν ὤ-

1. Τὰ παραδέχεται καὶ ἡ Ἐκκλησία (...ἀπὸ συμπτώματος καὶ δαιμονίου μεσημβρινοῦ).

2. Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις Α' - Β' ἀριθμοὶ 526 καὶ 655.

3. Βλ. Στίλπ. Π. Κυριακίδου, Τὰ σύμβολα ἐν τῇ νοσηλικῇ λαογραφίᾳ. Λαογραφία 12 (1938-48) σ. 503-546.

4. Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Γαμήλια σύμβολα. Ὁ κυκλικὸς χορὸς (1905). Λαογραφικὰ Σύμμεικτα, τόμ. Β' (ἐκδ. β' Κέντρου Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1975) σ. 290-295.

ρα του «'Ησαΐα», προσθέτοντας από πάνω και τις εϋχές μας, με μορφή καταχυμάτων από κουφέτα και ρύζι κι άνθοπέταλα. Περιτειχίζουμε σε άλλες ώρες την καλή πρόθεση τῆς γῆς μας νά δώσει καρπούς, με τούς κυκλικούς χορούς τῆς 'Αποκριᾶς ἢ τῶν θρησκευτικῶν πανηγυριῶν.

Ὁ κυκλικὸς χορὸς, πού εἶναι ἀγαπητὸς στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότατα χρόνια (γνωστὸς κι ἀπὸ τὶς ὥρες τοῦ θεάτρου τῆς), εἶναι ἀπὸ τούς πιὸ σκόπιμους γιὰ τὴν παραγωγικὴ οἰκονομία (μεταφυσικὰ πάντα) χορούς. Σὲ φυσικὴ ἔννοια μένει ἓνας κύκλος προστασίας, πού θὰ ἐμποδίσει κάθε ἐχθρική δύναμη νά εἰσχωρήσει στὸν εϋχετικὸ χῶρο μας. "Ὅλοι οἱ λαοὶ τῆς γῆς χορεύουν γιὰ τὴν εϋετηρία. Ὁ κύκλιος ὅμως χορὸς ἐπισφραγίζει καὶ στερεώνει τούς μικρότερους. Ὡστε δὲν εἶναι χωρὶς σημασία, ὅτι στὰ μεγάλα μας γλέντια, ὕστερα ἀπὸ τούς ποικίλους μικροχορούς καὶ τούς ζευγαρωτοὺς ἢ τούς χασάπικους, ἔρχεται λεβέντικος ὁ μεγάλος κύκλιος χορὸς (συρτὸς ἢ ἄλλος) νά καλύψει προστατευτικὰ ὅλα.

"Ἄλλο ἔθιμικὸ σύμβολο, ἀπὸ τὸ γάμο, εἶναι τὸ δαχτυλίδι. Τὸ χρησιμοποιοῦμε στὸν ἀρραβῶνα καὶ στὸν γάμο, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες ὥρες τῆς ζωῆς μας, σὰν στολίδι. Ποιὰ εἶναι ἡ φυσικὴ παραστατικὴ του προέλευση ἄσχετα ἀπὸ τὶς μεταφορικὲς καὶ συμβολικὲς ἐρμηνεῖες τους; Εἰπώθηκε ὅτι ἀπὸ τὸν παράμεσο δάχτυλο τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, ὅπου συνήθως φοριέται τὸ δαχτυλίδι τοῦ γάμου, ἓνα λεπτότατο νεῦρο πάει κατ' εϋθεῖαν στὴν καρδιά¹. Ἡ πρακτικὴ ὅμως φυσικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξήγηση βρίσκεται στὸν συμβολισμό, ὅτι κάθε δαχτυλίδι εἶναι ἓνας κρίκος ἀπὸ τὴ νοητὴ ἀλυσίδα πού δένει με ἄλυτο δεσμὸ τούς συζύγους, ὅπως μπορεῖ νά δέσει καὶ φίλους καὶ ἀδελφούς πού τὸ ἐδώρισαν, ἢ καὶ μέλη θεσμῶν (π.χ. τούς Ρωμαίους συγκλητικούς ἢ ἀργότερα δύο συμβαλλομένους πού, ὅπως λέμε καὶ σήμερα, «ἔδωσαν ἀρρεβῶνα»). Κάθε δαχτυλίδι λοιπὸν εἶναι ἓνας φυσικὸς κρίκος δεσμοῦ γιὰ ὅσους τὸ φοροῦν ἀπὸ κοινοῦ.

Κι ἐρχόμαστε στὰ λαογραφικὰ σύμβολα τοῦ τρίτου σταθμοῦ τῆς ζωῆς, πού εἶναι ὁ θάνατος. Ἀπ' αὐτὰ θὰ σημειώσω τὸ σπάσιμο τοῦ πιάτου ἢ τῆς στάμνας, ὅταν ἐκφέρεται ὁ νεκρός, τὸ χύσιμο τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὸ σπίτι, ἢ τὸ πλύσιμο τῶν χεριῶν μετὰ τὴν κηδεῖα, καὶ τέλος τὰ ἀναμμένα κεριά.

Τὸ θραύσιμο τῶν ἀγγείων, πού τὸ ἀντικρίζουμε καὶ στοὺς ἀρχαίους τάφους, εἶναι (στὸ ἀρχικὸ του ξεκίνημα) μιὰ καθαρτικὴ ἀχρήστευση τῶν σκευῶν, πού μὲ κάποιον τρόπο χρησιμοποίησε ὁ νεκρός². Εἶναι μιὰ ἀπολυμαντικὴ ἐνέργεια τοῦ σπιτιοῦ, ἀπὸ τὰ χρόνια μάλιστα πού εἶχε περισσότερο μυστήριο ὁ θάνατος καὶ ἔμενε ἄγνωστη ἢ ἀρρώστια πού τὸν κυρίευσε. Στὴ

1. Ν. Γ. Πολίτου, δ.π. σελ. 270.

2. Ν. Γ. Πολίτου, Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως ἀγγείων κατὰ τὴν κηδεῖαν. Λαογραφ. Σύμμεικτα Β' (ἐν Ἀθ. 19752) σ. 321-340.

δαισιδαιμονική σκέψη του ὁ λαὸς σπάει γενικά τὸ κακό, νὰ μὴν ξανασυμβεῖ.

Τὸ ἴδιο γίνεται μὲ τὸ νερὸ τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ τὸ χύνουν γιὰ νὰ ἀνανεωθεῖ, ἐπειδὴ αὐτὸ ποὺ παρέμεινε εἶναι μιασμένο. Τὸ μίασμα τοῦ θανάτου, ἀκαθόριστο δαισιδαιμονικά, ἔχει τὴν ἀρχὴ του στὴ φυσικὴ μόλυνση, ποὺ μπορεῖ νὰ προέλθει ἀπὸ τὸν ἄρρωστο ἢ τὸν νεκρό. Ἔτσι ἐξηγεῖται κι ὁ ἀπὸ τοῦ νεκροῦ καθαρισμός», ποὺ ἔκαναν, πλένοντας τὰ χέρια τους ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι οἱ ἀρχαῖοι, ὅταν γύριζαν ἀπὸ κηδεῖα (τὸ ἔθιμο συνεχίζεται)¹.

Ὅσο γιὰ τὰ κεριά καὶ τὰ φῶτα τῆς κηδεῖας καὶ τῶν μνημοσύνων, αὐτὰ ἐρμηνεύονται μὲ δυὸ στάδια δημιουργικῶν αἰτίων. Τὸ πρῶτο εἶναι ἐπίσης μεταφυσικό, ὅτι ὁ νεκρὸς κατεβαίνοντας στὸν Ἄδη καὶ στὰ σκοτάδια ἐπιθυμεῖ ἓνα συνδετικὸ φῶς, καὶ τὸ ἄλλο (φυσικότερο καὶ ἱστορικό, ποὺ ἀφορᾷ ὅλες τὶς ἐκκλησιαστικὲς τελετὲς μὲ τὰ κεριά καὶ τὰ φῶτα: λειτουργίες, γάμους, ἀνάσταση κλπ.) εἶναι ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος οἱ νυχτερινὲς λατρευτικὲς τελετὲς (στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὰ χριστιανικὰ χρόνια), ποὺ χρειάζονταν φωτισμό, κι ἀπὸ τὸ ἄλλο ἡ εἰδικὴ περίπτωση τῶν κυνηγημένων πρώτων χριστιανῶν, ποὺ ζοῦσαν στὴν παρανομία ἐπὶ 300 χρόνια κι ἔκαναν τὶς τελετὲς τους σὲ νυχτερινὲς κρυφὲς ὧρες καὶ σὲ κατακόμβες.

Εἶναι γνωστοί ἐπίσης οἱ φόβοι ποὺ ἐμπνέουν τὰ σταυροδρόμια καὶ τὰ τρίστρατα, ὅτι ἐκεῖ μαζεύονται ἢ περνᾶνε δαιμονικά. Φυσικότερη ἢ ἀφορμή, ἀφοῦ ἀπὸ τοὺς μεγάλους δρόμους καὶ τὰ σταυροδρόμια περνοῦσαν κάθε λογῆς ἄγνωστοι ξένοι, περνοῦσαν στρατοὶ ἐπιδρομῶν, ἀκούονταν ἀλλόγλωσσες φωνές, ἔμπαινε τὸ κακὸ (ἢ καὶ τὸ καλὸ) σοιχεῖτο πολιτισμοῦ καὶ ἀνατάραζε τὴν ἡρεμὴ ζωὴ τοῦ χωριοῦ. Ἔτσι ὁ λαὸς φοβόταν τὰ τρίστρατα γιὰ τὴν κακὴ τύχη, ὅπως κάποτε τὰ χρησιμοποιοῦσε γιὰ νὰ πετύχει καὶ τὴν καλὴ (σὲ περιπτώσεις ἰδιαίτερα μαγείας, ποὺ τὴν ἀσκοῦσε νύχτα στὰ σταυροδρόμια).

Θὰ ξαναμιλήσουμε γιὰ τὰ δαιμονικά. Εἶπαμε πὼς αὐτὰ μοιάζουν, στὴ σκέψη τοῦ λαοῦ, μὲ πονηρὰ καὶ δύστροπα ζῶα, ὅπως κάποτε καὶ μὲ πειρακτῆρια παιδιὰ (ἀγόρια καὶ κορίτσια), ποὺ τὰ λέμε συνήθως καὶ δαιμόνια ἢ διακολάκια. Φυσικὸ τὸ ξεκίνημα, φυσικὴ κι ἡ ἀντιμετώπισή τους. Ἡ ἐκκλησία τὰ φτύνει, σὰν ὄντα ἑνσαρκα, κι ὁ λαὸς τὰ κυνηγᾷ μὲ χτυπήματα καὶ κρότους. Τὶς μέρες τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, οἱ κρότοι αὐτοί, ἐδῶ στὴν Ἡπειρο, κυνηγᾶνε ἀδιάκριτα τὰ ἐπιβλαβῆ ζουζούνια κι ἐρπετὰ τῆς ἀνοιξῆς καὶ τὰ δαιμονικά (ποὺ τὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς ἐσυμβόλιζαν ἀλληγορικά καὶ τοὺς Τούρκους). Κι ὕστερα τῆ νύχτα τοῦ Πάσχα, οἱ παλιοὶ κρότοι καὶ θόρυβοι γιὰ τὸ κυνηγητὸ τῶν δαιμόνων τοῦ Ἄδη, τὸ «vacarme de ténèbres»

1. Δ η μ. Σ. Λ ο υ κ ἄ τ ο υ, Λαογραφικαὶ περὶ τελευτῆς ἐνδείξεις παρὰ Ἱ. Χρυσόστομῳ (Ὁ ἀπὸ τοῦ νεκροῦ καθαρισμός), Ἐπετ. τοῦ Λαογραφ. Ἀρχείου, τόμ. Β' (1940) σ. 89-90.

τῶν Καθολικῶν, θὰ μποῦν πάλι σ' ἐνέργεια ἀντικαταστημένοι τώρα ἀπὸ τοὺς γνωστούς πυροβολισμούς. Θὰ φοβίζουμε τὰ δαιμονικά τὸ ἴδιο νὰ φύγουν, ὅπως φοβίζουμε τοὺς ἐνοχλητικούς ἀνθρώπους καὶ τοὺς ἐχθρούς.

Ἵπάρχει κάποτε, στὸ βάθος τῶν μεταφυσικῶν δοξασιῶν, καὶ μιὰ οἰκονομικὴ ἢ κοινωνικὴ δεοντολογία. Στὴν Ἑπειρωτικὴ π.χ. δεισιδαιμονία, ὅτι ἅμα γίνεται κηδεία στὸ χωριό, ὅποιος δουλεύει κακαναποδιάζει¹, κρύβεται ἢ δεοντολογία τῆς ἀλληλοβοήθειας καὶ ἀλληλεγγύης, ποὺ ἀπαιτεῖ νὰ τρέξουν ὅλοι νὰ συμπαρασταθοῦν ἢ καὶ νὰ βοηθήσουν τὸ σπῆτι τοῦ πένθους. Καὶ στὴν Κεφαλονίτικη δεισιδαιμονία, ὅτι ὅποιος κλέβει ἀπὸ ξένες ἐλιές τοῦ σκουλικιάζουν, ἢ τοῦ γίνεται «τσαγγό» τὸ λάδι, βρίσκεται μιὰ ἀσφαλιστικὴ ἀνάσχεση γιὰ τὰ τυχόν πονηρὰ χέρια τῶν ἀνθρώπων τῆς συγκομιδῆς. Οὐμήθηκα τώρα καὶ τὶς γνωστὲς ἀπαγορεύσεις, ποὺ κάνουν συνήθως οἱ μητέρες στὰ παιδιὰ, μὲ σκοπὸ τους τὴν καλὴ ἀνατροφή, ἔστω καὶ μὲ μέσα δεισιδαιμονικῶν κυρώσεων. —«Μὴν τρῶς τὰ νύχια σου, γιατί τρῶς τὴν τύχη σου». —«Μὴν κουνᾶς τὰ πόδια σου, γιατί δὲ θὰ στεριώσεις στὴ ζωὴ σου». —«Μὴ σκαλίζεις τὴ μύτη σου, γιατί σκαλίζεις τὸ λάκκο σου». —«Μὴ σφυρίζεις τὴ νύχτα, γιατί καλαίνεις τὰ δαιμονικά». Νὰ ἔνα θέμα μελέτης: νὰ συγκεντρώσει κανεὶς τὶς λαϊκὲς ἀπαγορεύσεις, ποὺ γίνονται μὲ πνεῦμα κοινωνικῆς ἀγωγῆς στὰ παιδιὰ. Θὰ τοῦ δίναμε π.χ. τίτλο «Δεισιδαιμονικοὶ τρόποι κοινωνικῆς ἀγωγῆς στὴν ἑλληνικὴ Λαογραφία», καὶ δὲν θ' ἀφοροῦσαν μόνον τοὺς μικρούς.

Ἔχει προσεχτεῖ ἀπὸ χρόνια ἢ ἀντίθεση αὐτὴ καὶ πορεία «ἀπὸ τὸ φυσικὸ στὸ μεταφυσικὸ», καὶ πολλὲς θεωρίες καὶ σχολὲς τὴν ὑπαινίχθηκαν. Σημειώνουμε ἀπὸ τὴν Ἀλεξανδρινὴ γραμματεία τὶς ρεαλιστικὲς ἐρμηνεῖς τῶν Εὐημεριστῶν (ἀπὸ τὸν Εὐήμερο τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, ποὺ παρουσιάζε τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου σὰν παλαιότερους σοφοὺς, ποὺ γιὰ τὸ μυαλὸ καὶ τὶς ἀρετὲς τοὺς θεοποιήθηκαν). «Ὅλοι οἱ Εὐημεριστὲς ἐρμήνευαν ἔπειτα τὴν Ἑλληνικὴ Μυθολογία μὲ κοινὰ ἀνθρώπινα κριτήρια. Ἔλεγαν π.χ. γιὰ τὸ μῦθο τοῦ Δαιδάλου καὶ τοῦ Ἰκάρου, ὅτι ναὶ μὲν ἐδραπεύτευσαν ἀπὸ τὶς φυλακὲς τοῦ Μίνωα, ἀλλὰ μὲ πλοῖο ταχύ, ποὺ ἔτρεχε σὰν νὰ πετοῦσε κι ἐκεῖ κοντὰ στὴ Σάμο ἀναποδογύρισε τὸ πλοῖο καὶ πνίγηκε ὁ Ἰκαρος ἐνῶ ὁ Δαίδαλος σῶθηκε².

Γιὰ τὴ μυθολογούμενη Χίμαιρα, ποὺ εἶχε μπροστὰ κεφάλι λέοντα, στὴ μέση γίδα καὶ στὸ πίσω μέρος φιδιοῦ, κι ἔβγαζε φωτιὰ ἀπὸ τὰ ρουθούνια της, οἱ Εὐημεριστὲς ἔλεγαν πῶς ἐπρόκειτο γιὰ βουνό, ὅπου μπροστὰ ἐφώ-

1. Νίκου Β. Λώλη, Ταφικά ἔθιμα καὶ ἐπιχθῆδαιοι τελεταὶ εἰς τὴν Ἑπειρον (Πωγώνι). Ἑπειρ. Ἑστία 23 (1974) σ. 641.

2. Βλ. Corpus Pseudoepigraphorum Graecorum II (E. L. Leutsch, Hildesheim 1965) σ. 355-356.

λιαζε λέων και πίσω δράκων με κτηνοτροφία κατσίκας κι ὅτι ἀπὸ ἓνα χάσμα του ἔβγαине φωτιά!...

Βασικό ἔργο μελέτης γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς ἐναλλαγῆς ἀπὸ τὸ φυσικό στὸ μεταφυσικό εἶναι τὸ βιβλίο τοῦ Γάλλου ἐθνολόγου και φιλοσόφου Lucien Levy-Bruhl «Τὸ ὑπερφυσικό και ἡ φύση στὴν πρωτόγονη σκέψη» (Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive), Παρίσι 1931, ἀλλά, ὅπως εἶπαμε, ὅλοι οἱ ἐθνολόγοι και λαογράφοι κάνουν στίς μελέτες τους ὑπαινιγμούς γιὰ τὸ φαινόμενο αὐτό. Ὁ κλασσικός Γάλλος λαογράφος Arnold Van Gennep σημειώνει συχνὰ τὰ φυσικά ξεκινηήματα στὴν ἐπικράτηση πολλῶν μεταφυσικῶν ἐθίμων (ὅπως π.χ. τῆς φωτιάς)². Ὑπάρχουν βέβαια και θεωρίες πού ὑποστηρίζουν ὅτι προηγήθηκαν στὴν ἀνθρωπότητα τὰ μεταφυσικά στάδια (τὸ θεϊκό, τὸ ἡρωϊκό, τὸ κοσμολογικό) κι ἀκολούθησαν τὰ φυσικά και ἀνθρώπινα (π.χ. ἡ Κινέζικη μυθολογία).

Σ' ὅλες ὅμως τίς περιπτώσεις ὁ ἀνθρώπος πρωτοκοίταζε με δέος ἢ περιέργεια τὰ φυσικά φαινόμενα και τὰ καθημερινὰ γεγονότα, κι ἀπ' αὐτὰ προχώρησε στίς φανταστικές συλλήψεις και τίς ἀλληγορίες του. Ἡ παλιά θεωρία τῶν ἐπιβιώσεων στοὺς ἐκάστοτε νεώτερους πολιτισμούς μπορεῖ νὰ περιλάβει και τὰ στοιχεῖα τῶν φυσικῶν ἢ κοινωνικῶν παρατηρήσεων, ὅπως και παλαιότερων τρόπων ζωῆς, πού μπῆκαν στίς μετέπειτα διδακτές ἢ αὐτοδημιούργητες δεισιδαιμονίες.

Γιατί τὰ εἶπαμε ὅλα αὐτά; Γιὰ νὰ διαπιστώσουμε ἀπλῶς ἓνα φαινόμενο και νὰ τ' ὀνομάσουμε; Βέβαια εἶναι κι αὐτὸ ἓνα μεθοδολογικό ἔργο τῆς Λαογραφίας (ὅπως και τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν). Ἀλλὰ ἐξυπηρετεῖται και τὸ παράπλευρο ἀνθρωπολογικό ἔργο της, ὅταν σημειώνουμε, ὅτι δὲν παρουσιάζονται τυχαῖα τὰ φαινόμενα πού μελετᾶ. Αὐτὴ ἡ πορεία τῆς ἀνθρώπινης φαντασίας «ἀπὸ τὸ φυσικό στὸ μεταφυσικό» δείχνει αἰσιόδοξα τὴ θετική βάση τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, ἀπὸ τὴν παρατήρηση και τὸ δίδαγμα στὴ δεοντολογική ὀργάνωση τῆς φαντασίας, πού χρησιμοποιήθηκε κι αὐτὴ δημιουργικά. Ἡ ἀνθρώπινη φαντασία δὲν ἦταν ποτὲ (στὰ ἐκάστοτε μέτρα της) ἀνόητη, ἀκόμα και στίς ὄρες τῶν πιὸ ἀφελῶν της συλλήψεων. Ἐπιανε με τίς αἰσθήσεις τὸ φυσικό γεγονός, και τὸ μεγέθυσε βέβαια ἀπὸ συναισθηματικές ἀνάγκες (ἐπίσης φυσιολογικές), ὥστε νὰ γίνεται ὑπερφυσικό. Ἐφτιαξε ὅμως τοὺς ἔξω ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο κόσμους, πάνω στὰ μέτρα τῶν δικῶν του δυνατοτήτων και σχέσεων, ἐπαυξάνοντας μόνο τὴ δύναμη και τὸν πλοῦτο

1. Ὁ. π., σελ. 613.

2. Manuel de Folklore Français Contemporain. tome I, 4. Cérémonies périodiques cycliques 2. Paris 1949, σελ. 1895-1902.

τους, κατ' αντίστροφο λόγο πρὸς τὶς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες τοῦ φύλου καὶ τῆς πενίας ἢ τῶν ἐλπίδων του. Χωρὶς τὴ φυσιολογικὴ αὐτὴ πορεία τῆς ἀνθρώπινης σκέψης «ἀπὸ τὸ φυσικὸ στὸ μεταφυσικόν», οἱ λαοὶ δὲν θὰ εἶχαν τὴν πλούσια μυθολογία τους, ποὺ ζεσταίνει πάντα τὸν ψυχρὸ κενὸ χῶρο, ὅσος ἀπομένει ἀνάμεσα στὸ συναίσθημα καὶ στὴ γνώση.

Ἡ Μεταφυσικὴ Λαογραφία ἀποδεικνύεται ἔτσι μιὰ φυσιολογικὴ προέκταση τῆς φυσικῆς παρατήρησης καὶ μιὰ συμπληρωματικὴ βοηθὸς ἢ ὀδηγὸς στὴν ἐρμηνεία τῶν λαϊκῶν ψυχικῶν ἐκδηλώσεων καὶ τῶν κοινωνικῶν βιωμάτων. Ἄς τὴν ἀφήσουμε ν' ἀσχολεῖται μὲ τὰ θέματά της τὰ μεταφυσικά, τὶς δεισιδαιμονίες, τὶς προλήψεις, τὶς δοξασίες, τὶς μαγικὲς ἐνέργειες, τοὺς τρόπους λατρείας, τὴ μαντικὴ, χωρὶς νὰ περιφρονοῦμε οὔτε τὰ θέματα οὔτε τὸν ἄνθρωπο τελεστὴ τους. Ξεκίνησαν ὅλα ἀπὸ μιὰ φυσικὴ λογικὴ, ποὺ ἐπιβαρύνθηκε σχετικὰ ἔπειτα ἀπὸ μιὰ ὑπέρμετρη ποίηση, ἀπὸ ἓνα δυνατότερο συναίσθηματισμὸ ἢ κι ἀπὸ μιὰ ἐξωτερικὴ τυπολατρία. Ὁ Στίλπων Κυριακίδης ἐσημείωσε σὲ μελετήματά του, ὅτι τὸ λογικὸ καὶ τὸ ἄλογο (ἢ παράλογο) συνυπάρχουν σὲ ὅλα τὰ στρώματα τοῦ γενικοῦ πολιτισμοῦ μας¹. Νομίζω πὼς ἡ λαϊκότερη σκέψη εἶναι λιγότερο παράλογο ἀπὸ τὴ μέση ἢ ἀνώτερη ἀστικὴ. Τὸ λαϊκὸ παράλογο εἶναι μιὰ φυσιολογία ἀλλαγῆς «ἀπὸ τὸ φυσικὸ στὸ μεταφυσικόν», ποὺ εὐκόλα μπορεῖ νὰ ξαναχυρίσει στὶς ἀρχικὲς του πηγές, μὲ τὴ στοχαστικὴ παραδοχὴ τῶν φυσικῶν νόμων. Ἐνῶ τὸ ἀστικὸ παράλογο, μὲ τὴν ἄκαιρη κάποτε χρησιμοποίησι προλήψεων ἢ καὶ τὴν ἀλαζονικὴ περιφρόνησι τους (μπροστὰ μάλιστα στὴν σημερινὴ ἐμπιστοσύνη του πρὸς τὴ μηχανή), μπορεῖ νὰ μεταπέσει ἀληθινὰ σὲ παραλογισμὸ.

Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἦταν πάντα ἔξυπνος καὶ ἀνθρώπινος στὶς ἐμπνεύσεις του, ὅπως τὸν ξέρουμε κι ἀπὸ τὴν ἀρχαία ζωὴ του. Καὶ σήμερα, μὲ τὶς ἐξελιξίσεις καὶ τὴ μορφωτικὴ ἀνοδὸ του, ξέρεῖ νὰ ἐπιλέγει ἀπὸ τὰ παραδοσιακά του βιώματα ἐκεῖνα ποὺ τὸν βοηθᾶνε στὴν ψυχικὴ ἡρεμία, στὸ ρυθμὸ τῆς ἐργασίας καὶ στὴν κοινωνικὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς συνανθρώπους του. Διαισθάνεται ὁ λαὸς μας τὰ λογικότερα «μεταφυσικά ἐκεῖνα» ποὺ ἔχουν σχέση καὶ ἀποτελεσματικὴ συνάρτησι πρὸς τὴ φυσικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ του συνέχεια. Γιόρτασε π.χ. εὐχαρίστως τὴν παραδοσιακὴ Καθαρὴ Δευτέρα στὸ ὑπαιθρο, ἐπειδὴ τὸν συνέφερε ἀπὸ τὴ ζᾶλη τῆς Ἀποκριᾶς, καὶ τὸν ἐκάθαρε (στομαχικά καὶ ψυχικά), ν' ἀνασκουμπωθεῖ γιὰ τὴ νέα περίοδο τῆς βιοπάλης ἢ τῆς κοινωνικῆς του δραστηριότητας.

1. Στίλπωνος Π. Κυριακίδου, Τί εἶναι Λαογραφία καὶ εἰς τί δύναται νὰ ὠφελήσῃ ἢ σπουδῆ της. Λαογραφία 12 (1938-48), σ. 141-143. Καί: Ἡ Λαογραφία καὶ ἡ σημασία της, τρεῖς διαλέξεις. Μακεδονικὴ λαϊκὴ βιβλιοθήκη ΕΜΣ, ἀρ. 13. Θεσσαλονίκη 1953, σ. 25.

Καί θά χαρεῖ πάλι σέ 40 μέρες, μαζί μέ τό ἑλληνικό σύνολο, τόν ἐθιμικό ἑορτασμό τῆς Λαμπρῆς, πού μέ τοὺς συμβολικοὺς ὕμνους τῆς Ἀνάστασης καί μέ τό κόκκινο χρῶμα τῶν ἀβγῶν (ὄραμα κι αὐτό ἑνὸς ζωϊκοῦ αἵματος) θά τοῦ φέροι τῆ χαρὰ τῆς ἀνανέωσης καί τῆς ὑγείας.

Ἡ Λαογραφία παρακολουθεῖ ὅλα τὰ μεταφυσικά βιώματα, τὰ καταγράφει καί τὰ μελετᾷ. Μαρτυρώντας τὴν παρουσία τους στοὺς αἰῶνες μᾶς ἐνθαρρύνει ἢ μᾶς μεταπειθεῖ νὰ τὰ συνεχίσουμε. Καί μᾶς χρειάζονται πιὸ πολὺ τώρα, πού ἔχουμε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπνεύστρια φύση, ἀκολουθώντας ὄχι τίς μεταφυσικὲς ἀλλὰ τίς τεχνολογικὲς ἐπινοήσεις μας. (Οἱ πηγές τοῦ πετρελαίου δὲν θά γεννήσουν βέβαια παραδόσεις πιά γιὰ τίς Νύμφες.) Καί θά συμβαίνει ἀπὸ ἐδῶ καί ἐμπρός κάτι ἀντίστροφο: Θά χρησιμοποιοῦμε τὰ μεταφυσικά παραδοσιακὰ θέματα, γιὰ νὰ ξαναβρίσκουμε κάπως τίς φυσικὲς ἀνθρώπινες ὥρες μας.

Β': ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΩΤΟΓΟΝΟ ΣΤΟ ΒΕΒΛΙΓΜΕΝΟ

Ἐδίδασκα πάντα στὰ μαθήματά μου καί συνιστοῦσα τὸν σεβασμὸ πού πρέπει νὰ ἔχουν οἱ σημερινοὶ τεχνικοί, μέ τίς θαυμαστὲς ἐπιτυχίες τους, στοὺς ἀπλοϊκοὺς παλιοὺς «συντεχνίτες» τους, πού ἔκαναν θαυμασιότερα πράγματα, ἔστω κι ἂν ἦταν πρωτόγονα. Θύμιζα τό βιβλικὸ ρητὸ «μη κανχάσθω ὁ σοφὸς ἐν τῇ σοφίᾳ αὐτοῦ» (Ἱερεμ. 9,23), καί τό ἐξισοροποῦσα μέ τό λόγιον «ἕτερος ἐξ ἑτέρου σοφός». Ἔλεγα π.χ. γιὰ τὴν εξέλιξη τοῦ ἠλεκτρικοῦ φωτός, ὅτι ἔχει σεβαστὸ πρόγονο τὸν λύχνον, κι ἀκόμα πιὸ πίσω του τὸ δαδί. Σημασία ἔχει ἡ διανοητικὴ προσπάθεια τοῦ πρώτου ἀνθρώπου γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἀνάγκης τοῦ φωτισμοῦ, κι ἡ πρώτη ἐπινοήσή του. Αὐτὸ εἶναι τὸ αἰῶνιο μοτίβο τῆς ἀνθρώπινης προσπάθειας καί ἐπιτυχίας, πού πρέπει νὰ συνοδεύει (σὰν μουσικὴ ὑπόκρουση) ὅλες τίς ἐπινοήσεις, ἐφευρέσεις καί τελειοποιήσεις.

Ἐλέγαμε γιὰ τὰ πελώρια ὑπερωκεᾶνια πλοῖα, πὼς ἔχουν πρόγονό τους τὸ ἱστιοφόρο, καί πρὶν ἀπ' αὐτό, τὸ σκάφος μέ τὰ κουπιά, ἀκόμη δὲ «πρωτογονικότερα», τὸν κορμὸ τοῦ δένδρου, πού σκάλισαν κι ἔριξαν στὸ νερὸ οἱ πρῶτοι «ναυτικοί».

Θά παρακολουθήσουμε τὸ λαογραφικὸ αὐτὸ φαινόμενο, «ἀπὸ τὸ πρωτόγονο στὸ ἐξελιγμένο», σ' ὅλες του τίς φάσεις, διαπιστώνοντάς το, ὄχι μόνον στὰ τεχνικὰ ἔργα ἀλλὰ καί στὰ πνευματικὰ ἢ τῆς φαντασίας καί τοῦ συναισθήματος.

Ἐκεῖνο πού θά πρέπει νὰ ποῦμε ἀμέσως, εἶναι ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἐξέλιξης - τελειοποίησης, σὲ ὅλες τίς περιπτώσεις δὲν σημαίνει ὅτι τὸ πρωτόγονο ἦταν ἀσήμαντο, ἀφελές καί κακόγουστο. Γιὰ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς καί

τις τεχνικές ή και τις έμπειρικές δυνατότητες (νά σκεφτοῦμε τήν πείρα τῶν πολυάριθμων έπειτα γενεῶν, πού έλειπε ἀπό τούς πρωτογόνους), τὰ έργα κι οἱ συλλήψεις κι οἱ δοξασίες τους ἦταν ὅλα θαυμαστά. "Όσο κι ἂν τὰ ἐξελιγμένα σήμερα έργα ἦ οἱ πολιτιστικές ἐκδηλώσεις θεωροῦνται τελειότατα, ἡ πρώτη τότε μορφή τους δέν ἦταν χωρίς τελειότητα. Κι αὐτό εἶναι πού πρέπει νά μᾶς καθοδηγεῖ στήν έρευνα, και νά μᾶς ἐμπνέει σεβασμό κι ἀγάπη γιά τὰ ἀρχικά έργα και τις ιδέες τοῦ λαοῦ: ἡ «πρωταρχική τελειότητα» πού ὑπάρχει στίς ἐπινοήσεις, ἡ στά έργα τῶν δύσκολων πρώτων ἡ και τῶν σημερινῶν «πρωτόγονων» καιρῶν. Εἶναι κάτι πού τὸ ἐκτιμᾷ και ἡ ἀρχαιολογία, γι' αὐτό βλέπουμε σέ ὅλα τὰ μουσεῖα νά προσφέρεται μιὰ ἀριστη θέση και νά δίνεται ἐξάριετη προβολή στά ἀρχαῖα έργα, πού τὰ θαυμάζουμε σχετικά, γιά τήν πρωταρχική αὐτή τελειότητά τους.

Θά παρακολουθήσουμε τὸ φαινόμενο - ἀξίωμα αὐτὸ σέ ὅλες τις ἐκδηλώσεις και τούς τομεῖς ἐφαρμογῆς στή λαογραφία μας "Ας ἀρχίσουμε ἀπὸ τὸν ὑλικὸ βίο (σύμφωνα και μὲ τὰ διαγράμματα, πού ἀκολουθεῖ συνήθως ἡ Λαογραφία). Νά θυμηθοῦμε τί ἔχει γίνει μὲ τὸ ἀνθρώπινο σπίτι, πού ἄρχισε ἀπὸ καλυβένιο στέγαστρο γιά τὴ βροχή ἡ περιχαράκωμα γιά τὰ θηρία (ἂν σκεφτοῦμε βαθύτερα, ἄρχισε ἀπὸ τις σπηλιές) και προχώρησε στή χωρική κατοικία μὲ τὴ στοιχειώδη αὐλή της. Κι ἔπειτα ἔφτασε στὸ ἀστικότερο σπίτι, ἡ στίς σύγχρονες πολυκατοικίες. Καμαρώνουν βέβαια οἱ ἀρχιτέκτονες και μηχανικοί, πὼς μποροῦν νά στήσουν πύργους (ἀπειλητικά θηρία στὸν πολιτισμὸ μας) μὲ 10 και 20 πατώματα. Ἄλλὰ θά τους ποῦμε πὼς ὑπάρχουν ἀπὸ κοντὰ τὰ νεώτερα συντελεστικά μέσα ἀπὸ τὸ τσιμέντο ὡς τούς γερανοῦς, πού τους βοηθᾶνε σχεδὸν αὐτοματικά στίς κατασκευές τους, ἐνῶ ὅλα ἔλειπαν ἀπὸ τούς παλιούς. Και πὼς νά μὴν παινέσουμε τους παλιούς μαστόρους ἀπὸ τὴν Ἡπειρο πού ἔστηναν πέτρα μὲ πέτρα τὰ σπίτια - κάστρα τοῦ Ζαγοριοῦ, τους Λαγκαδινοῦς μαστόρους τῆς Πελοποννήσου, πού εἶχαν ἀνεβάσει κι αὐτοὶ τὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο σπιτικῆς διαβίωσης σέ ἀνεση ἡ (πιδὸ πρωτόγονα) τους Σαρακατσάνους, πού στήνουν τόσο θαυμαστά τις καλύβες τους;¹

Στὰ ντυσίματα, στίς φορεσιές, ἔχουμε τὴν πρωτόγονη ἐπινοήση τοῦ ἀνθρώπου νά χρησιμοποιήσῃ τὸ δέρμα τοῦ ζώου πού σκότωσε, γιά νά μὴν κρυώσει. Ἦταν ἀπὸ τις εὐφύστερες πρωτοβουλίες τοῦ πρωτογενοῦς ἀνθρώπου, νά ἐμεταλλεύεται τὸ θήραμά του ἀπὸ πολλές ἀπόψεις: γιά τὴν ἄμεση ἡ τὴν συντηρημένη τροφή του—κρέας στὸ χιόνι, πού ἦταν κιόλας τὸ πρῶτο του ψυγεῖο,—γάλα ἀρμεγμένο, τυρί, δέρμα ἡ μαλλί γιά ρουχισμό (μὲ βρα-

1. Βλ. Ἄγγεληκῆς Χατζιμιχάλη, Σαρακατσάνοι Α' 2 (Ἄθ. 1957) σ. 155-308 («Τὰ καλύβια ἡ τὰ κονάκια»). Χρ. Γ. Κωνσταντινοπούλου, Οἱ Λαγκαδινοὶ μαστόροι. Ἄθῆναι 1970. Λ. Α. Τατσιοπούλου, Ἀγροτική παραδοσιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Ἡπειρωτ. Ἐστία 25 (1976) σ. 580-585.

δύτητα ἐξελιξέων κι αὐτά), κέρατα γιὰ φόβητρα καὶ μάσκες, δέρμα γιὰ πολεμικὲς ἀσπίδες κ.ἄ.

Στὴ γεωργία, τὴν κτηνοτροφία, τὴ ναυτιλία, τὸ ψάρεμα, ὅλα ξεκίνησαν ἀπὸ ἀγωνίες ἐπινοήσεων, γι' αὐτὸ καὶ θαυμάζουμε τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ (7 000 χρόνια ἀπὸ σήμερα) ὅτι ἐσημείωσε μεγάλη πρόοδο μὲ τὸ νὰ ξύσει σχηματικότερα τὴν πέτρα, νὰ τὴν κάμει γεωργικὸ (ἢ καὶ πολεμικὸ) ἐργαλεῖο, νὰ σκαλίσει τὰ ξύλα γιὰ κάποια ναυσιπλοῖα ἢ ψάρεμα, νὰ καταστήσει κατοικίδια τὰ ζῶα, νὰ σχηματίσει συνοικισμοὺς γιὰ κοινὴ κατοικία κ.ἄ. Ἦταν ἐπαναστατικὴ ἐποχὴ, σὲ σχέση μὲ τὴν προηγούμενη παλαιολιθικὴ, πού κράτησε κάπου 100.000 χρόνια, ἢ τὴ μεσολιθικὴ πού κάπως προηγήθηκε.¹

Ἡ βιοτεχνία καὶ ἡ λεγόμενη «λαϊκὴ τέχνη», μὲ τίς λεπτομερέστερες φροντίδες καὶ διακοσμῆσεις, ἦταν στὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ προοδευτικὲς πολυτέλειες. Τίς ἐργάστηκε ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ σκέψη τοῦ δώρου, εἴτε πρὸς τοὺς θεοὺς, πού ἄρχισε νὰ λατρεύει, εἴτε πρὸς τοὺς ἄρχοντες πού ὑπολόγιζε. ἢ στοὺς δικούς του πού ἀγαποῦσε. Ἡ τέχνη εἶναι πάντα μιὰ πολυτέλεια εὐμάρειας ἢ καὶ ἄλλης ἀργίας, κι ἀρχίζει μὲ σκοπὸ τὸ δῶρο ἢ τὸ ἐμπόριο. Ἔπειτα, τὸν ἀτομικὸ στολισμό. Ὅλα τοὺς ὅμως περνοῦν ἀπὸ τὸ ἀρχέγονο μοτίβο ὥσπου νὰ φτάσουν στὸ τελειότερο. Νὰ σκεφτοῦμε τὰ ἀρχαῖα ἀγγεῖα, πού θαυμάζουμε τὴν τέλεια ἐξέλιξή τους ἤδη στοὺς ἀρχαίους ἐλληνικοὺς χρόνους (ἀφήνω τίς σημερινὲς μορφές τῆς διεθνοῦς ἀγγειοπλαστικῆς), νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ἄρχισαν ἀπὸ τὴ φυσικὴ χρῆση τῆς φυτικῆς φλάσκας ἢ κολοκύθας, πού ἦταν πρακτικὰ ἔτοιμες (μὲ κάποια ἐπινόηση βέβαια χρήσεως κι αὐτές) καὶ πέρασαν στὰ πῆλινα πλάσματα πρῶτα μὲ τὸ χέρι κι ἄψητα, ἔπειτα μὲ τὸν καταπληκτικὸ τροχὸ καὶ τὰ ψησίματα στὸ φούρνο. Ἡ ἀφθονία τους πέρασε καὶ στὴν πολυτέλεια, μὲ τίς θαυμάσιες ζωγραφιῆς (ἐρυθρόμορφες καὶ μελανόμορφες) τῶν μουσείων μας.

Μίλησα γιὰ μουσεῖα. Σ' αὐτὸ τὸ λαογραφικὸ ἀξίωμα πού συζητοῦμε («ἀπὸ τὸ πρωτόγονο στὸ ἐξελιγμένο») στηρίζονται κι αὐτά, φροντίζοντας νὰ περιλάβουν ἀντικείμενα ὅσο γίνεται πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης, πού μᾶς τὰ δείχνουν μὲ τὴν ἱστορικὰ πολιτιστικὴ πορεία τους. Ἐμεῖς οἱ ἐπισκέπτες, ἔχοντας τὴν πλήρη γνώση τοῦ σύγχρονου, κάνουμε ἀντίστροφη διερεύνηση τοῦ θέματος, προχωρώντας ἀπὸ τὰ σημερινὰ στὰ πρωτόγονα» μὲ θαυμασμό, ἀλλὰ καὶ μὲ ἐνημέρωση.

Τὰ Λαογραφικὰ Μουσεῖα δὲν φτάνουν βέβαια ὡς τοὺς παλαιότετους χρόνους τῶν Ἀρχαιολογικῶν. Ἐκεῖνα μᾶς δίνουν, θὰ λέγαμε, τὴν ἀρχαία λαογραφία, ἀφοῦ μαζί μὲ τὴν τέχνη μᾶς δείχνουν καὶ τὴ ζωὴ τῶν

1. Βλ. συγκεντρωμένες μελέτες (μὲ βιβλιογραφία), στὸν τόμο Ἀ' τῆς «Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους» (Προϊστορία καὶ Πρωτοϊστορία) Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν 1970, σελ. 32-85.

ἀρχαίων χρόνων. Τὰ Λαογραφικά ὅμως μᾶς δείχνουν τὴν π ρ ό σ φ α τ ῆ ἀ ρ χ α ι ο λ ο γ ί α μ α ς , π ο ῦ σ π ά ν ι α ξ ε π ε ρ ν ᾶ τ ο ῦ ς δ ῦ ο α ἰ ὄ ν ε ς . Ε ἶ ν α ι δ ε μ έ ν α μ έ τ ο ῦ ς σ η μ ε ρ ι ν ο ῦ ς τ ρ ό π ο υ ς ζ ω ῆ ς , μ ᾶ ς δ ῖ ν ο υ ν τ ι ς π η γ έ ς , τ ᾶ π ρ ο γ ο ν ι κ ᾶ σ τ ο ι χ ε ἴ α : τ ὸ τ σ α ρ ο ῦ χ ι (π α τ έ ρ α τ ο ῦ σ η μ ε ρ ι ν ο ῦ π έ δ ι λ ο υ ῆ ἢ π α π ο υ τ σ ο ι ο ῦ) , τ ῆ σ τ ι ᾶ κ α ι τ ῆ ν κ ρ ε μ α σ τ ᾶ λ υ σ η (μ η τ έ ρ α τ ῆ ς σ η μ ε ρ ι ν ῆ ς ἡ λ ε κ τ ρ ι κ ῆ ς κ ο υ ζ ῖ ν α ς) , τ ὸ Ζ α γ ο ρ ῖ σ ι ο φ ο υ σ τ ᾶ ν ι (π ρ ό γ ο ν ο τ ο ῦ « μ ᾶ ξ ι » φ ο ρ έ μ α τ ο ς τ ῆ ς μ ὸ δ α ς) , κ α ι τ ὸ π α λ ι ὸ σ α μ ᾶ ρ ι (π ρ ό γ ο ν ο τ ο ῦ ἄ ν α π α υ τ ι κ ο ῦ κ α θ ῖ σ μ α τ ο ς τ ο ῦ α ὑ τ ο κ ι ν ῆ - τ ο υ μ α ς) . Ἐ π ὸ τ ὸ π ε ρ ι ε χ ό μ ε ν ο τ ῶ ν Λ α ο γ ρ α φ ι κ ῶ ν Μ ο υ σ ε ἰ ὶ ο ν , μ π ο ρ ο ῦ μ ε ν ᾶ σ κ ε φ τ ο ῦ μ ε κ α ι τ ο ῦ τ ο , ὅ τ ι ἡ π ο ρ ε ἴ α « ἄ π ὸ τ ὸ π ρ ω τ ό γ ο ν ο σ τ ὸ ἐ ξ ε λ ι γ μ έ ν ο » δ ῆ ν ἄ φ ο ρ ᾶ μ ό ν ο τ ᾶ ἄ π ὸ λ ο ῦ τ ᾶ ἄ κ ρ α , δ η λ . ἄ π ὸ τ ὸ ν π ρ ω τ ό γ ο ν ο ἄ ν θ ρ ω π ο ὡ ς τ ὸ ν σ η μ ε ρ ι ν ό , ἄ λ λ ᾶ κ α ι τ ο ῦ ς ἐ ν δ ι ᾶ μ ε σ ο υ ς σ τ α θ μ ό ς τ ῶ ν ἐ ξ ε λ ῖ ξ ε ω ν , π . χ . ἄ π ὸ τ ὸ ν χ ω ρ ι κ ὸ σ τ ὸ ν ἄ σ τ ὸ , ἄ π ὸ τ ὸ ν π ρ ο μ η χ α ν ι κ ὸ ἄ ν θ ρ ω π ο (τ ο ῦ 1850) σ τ ὸ ν σ η μ ε ρ ι ν ό , κ ι ἄ π ὸ τ ᾶ μ έ ς α γ ε ω ρ γ ι α ς , π ρ ῖ ν ἄ π ὸ τ ὸ 1940 , σ τ ᾶ σ η μ ε ρ ι ν ᾶ . Ὁ λ α ἰ κ ὸ ς ἄ ν θ ρ ω π ο ς ἄ ν α ν ε ω ν ε ἰ δ ι α ρ κ ῶ ς τ ὸ ν π ρ ω τ ό γ ο ν ο π ρ ό γ ο ν ό τ ο υ , ὅ π ω ς τ ὸ π α ι δ ῖ ἄ ν α ν ε ω ν ε ἰ (ε ὑ τ υ χ ῶ ς) ὀ λ ό κ λ η ρ η τ ῆ ν π ρ ω τ ο γ ε ν ῆ μ ο ρ φ ῆ τ ῆ ς ἄ ν θ ρ ω π ό τ η τ α ς .

Ἐ ν ε ἶ χ α μ ε ἓ ν ἄ Σ χ ο λ ι κ ὸ κ α ι Π α ι δ α γ ω γ ι κ ὸ Μ ο υ σ ε ἰ ο « π α ι δ ι κ ῶ ν ἐ π ι σ η ῆ - σ ε ω ν » , θ ᾶ μ π ο ρ ο ῦ ς α μ ε ν ᾶ μ ε λ ε τ ῆ σ ο μ ε ἄ ν θ ρ ω π ο λ ο γ ι κ ᾶ τ ᾶ π ρ ὶ τ ᾶ β ῆ μ κ τ α τ ο ῦ θ α υ μ α σ τ ο ῦ γ έ ν ο υ ς μ α ς .

Ἄ λ λ ᾶ ἄ ς ἔ ρ θ ο υ μ ε σ τ ῖ ς π ε ρ ι π τ ὶ σ ε ι ς τ ο ῦ π ν ε υ μ α τ ι κ ο ῦ κ α ι σ υ ν α ι σ θ η μ α τ ι κ ο ῦ β ῖ ο υ (φ ι λ ο λ ο γ ῖ α , θ ρ η σ κ ε ἴ α , φ ι λ ο σ ο φ ῖ α , κ α λ λ ι τ ε χ ν ῖ α) . Σ τ ῆ λ α ἰ κ ῆ φ ι λ ο λ ο γ ῖ α , τ ᾶ δ η μ ο τ ι κ ᾶ τ ρ α γ ο ῦ δ ι α (τ ᾶ ἄ ν ὠ ν ῡ μ α , ὅ π ω ς λ έ μ ε) ε ἶ ν α ι ἡ ἄ π λ ῆ κ α ι π ρ ω τ ό γ ο ν η μ ο ρ φ ῆ τ ῆ ς π ο ἴ η σ η ς γ ε ν ι κ ᾶ . Ὁ π ρ ο σ ω π ι κ ὸ ς π ο ι η τ ῆ ς (ὅ χ ι μ ό ν ο ὁ σ η μ ε ρ ι ν ό ς , ἄ λ λ ' ἄ π ὸ τ ᾶ χ ρ ό ν ι α τ ο ῦ Ἄ λ κ α ἰ ο ῦ κ α ι τ ῆ ς Σ α π φ ῶ ς) , ε ἶ ν α ι τ ὸ ἄ τ ο μ ο π ο ῦ ἐ ξ έ κ ο ψ ε ἄ π ὸ τ ῆ ν π ο ι η τ ι κ ῆ ὀ μ ᾶ δ α . Τ ᾶ κ ο ι ν ᾶ π ο λ υ σ ῦ λ λ α β α μ έ τ ρ α ἐ γ ἰ ν α ν β ρ α χ ῦ τ ε ρ α , ἐ μ ε ι ν α ν ὅ μ ω ς « μ έ τ ρ α » , κ α ι κ α ν ε ἰ ς δ ῆ ν θ ᾶ σ κ ε φ τ ό τ α ν ᾶ τ ᾶ κ α τ α ρ γ ῆ σ ε ι . Τ ᾶ σ έ β ε τ α ι σ ᾶ ν ὑ π ό β α θ ρ ο ἄ κ ὸ μ α κ ι ὁ ἐ λ ε ῦ θ ε ρ ο ς σ τ ῖ χ ο ς .

Ο ἰ μ ο υ σ ο ῦ ρ γ ι κ ῆ ς κ α ι μ ε λ ω δ ι κ ῆ ς ἐ ξ ε λ ῖ ξ ε ι ς ἔ χ ο υ ν π α τ έ ρ α τ ο υ ς τ ι ς α ὑ τ ο - σ χ έ δ ι ε ς μ ε λ ω δ ῖ ε ς τ ῶ ν π α τ έ ρ ω ν κ α ι μ η τ έ ρ ω ν μ α ς ἄ π ὸ τ ι ς ὄ ρ ε ς τ ο ῦ ν α ν ο ῦ ρ ῖ - σ μ α τ ο ς , τ ο ῦ γ ᾶ μ ο υ , τ ῆ ς δ ο υ λ ε ἰ ᾶ ς κ α ι τ ῆ ς ψ υ χ α γ ω γ ῖ α ς , ὡ ς τ ι ς μ έ ρ ε ς τ ο ῦ π έ ν - θ ο υ ς .

Ο ἰ π α ρ ο ἰ μ ῖ ε ς ε ἶ ν α ι ο ἰ π ρ ω τ ό γ ο ν ο ι τ ῦ π ο ι τ ῶ ν ἄ π ο φ θ ε γ μ ᾶ τ ω ν τ ῶ ν σ ο φ ῶ ν , ε ἴ τ ε τ ῆ ς ἄ ρ χ α ι ό τ η τ α ς ε ἴ τ ε τ ῶ ν ν ε ὠ τ ε ρ ω ν χ ρ ό ν ω ν . Κ α ι τ ὸ ε ὑ χ ᾶ ρ ῖ σ τ ο ε ἶ ν α ι ὅ τ ι δ ῆ ν ἐ σ β ῆ σ α ν ἐ κ ε ἴ ν ε ς μ π ρ ο σ τ ᾶ σ τ ᾶ σ ο φ ᾶ γ ν ω μ ι κ ᾶ . Μ π ο ρ ε ἴ ν ᾶ ἐ λ ε ἰ ψ α ν τ ὶ ρ α ἄ π ὸ τ ο ῦ ς ἄ σ τ ι κ ο ῦ ς τ ρ ό π ο υ ς σ κ έ ψ ε ω ς κ α ι ζ ω ῆ ς , δ ῆ ν ἐ γ κ α τ α λ ε ἴ - φ θ η κ α ν ὅ μ ω ς ἄ π ὸ τ ο ῦ ς χ ω ρ ι κ ο ῦ ς κ α ι τ ᾶ ἄ γ ρ ο τ ι κ ᾶ ἄ κ ὸ μ α π α ι δ ι ᾶ τ ο υ ς .

Τ ᾶ π α ρ α μ ῦ θ ι α ε ἶ ν α ι τ ὸ δ ι ῆ γ γ η μ α ἢ τ ὸ μ υ θ ι σ τ ὶ ρ ῆ μ α τ ο ῦ λ α ο ῦ , ἄ - ρ α ἡ π ρ ω τ α ρ χ ι κ ῆ μ ο ρ φ ῆ τ ῆ ς σ ῦ γ χ ρ ο ν η ς π ε ζ ο γ ρ α φ ῖ α ς . Ἡ δ ι α φ ο ρ ᾶ ε ἶ ν α ι ὅ τ ι ο ἰ π α ρ α μ υ θ ᾶ δ ε ς ε ἶ χ α ν μ π ρ ο σ τ ᾶ τ ο υ ς τ ὸ ἄ ν α γ ν ω σ τ ι κ ὸ κ ο ι ν ὸ (χ ω ρ ῖ ς β ι β λ ῖ α) κ ι ὅ τ ι μ ε τ έ δ ῖ δ α ν μ ἰ ᾶ ν ἄ π ρ ὸ σ ω π η λ ο γ ο τ ε χ ν ῖ α α ἰ ὠ ν ω ν .

Ἐδῶ στὰ παραμύθια θὰ ἐπισημάνω ἓνα ἄλλο στοιχεῖο ἢ τρῶπο ἐφαρμογῆς τοῦ λαογραφικοῦ νόμου, ποῦ συζητοῦμε. Πρόκειται γιὰ τὸ μεγάλο πῆδημα τῆς προφητικῆς φαντασίας ἀπὸ τὰ σημερινὰ στὰ μελλοντικά, ἀπὸ τὸ σχετικὰ πρωτόγονο στὸ προφητικὰ ἐξελιγμένο. Ὅπως ὁ συγγραφικὸς παραμυθᾶς Ἰούλιος Βέρν ἐπρομάντεψε πολλὰ ἀπὸ τὶς τεχνικὲς ἀνακαλύψεις καὶ προόδους τοῦ ἀνθρώπινου γένους (20.000 λεῦγες ὑπὸ τὴν θάλασσαν, Ἄπὸ τῆς γῆς εἰς τὴν σελήνην κ.ἄ.), ἔτσι κι οἱ λαϊκοὶ παραμυθάδες συνέλαβαν μὲ τὴ φαντασία τους (ποῦ κινιόταν στὰ περιθώρια τῶν ἀνθρώπινων δυνατοτήτων) ὅτιδήποτε ἢ ἀνθρωπότητα ἤθελε ἢ ἔμελλε νὰ ἐπιτύχει — προσεῖδε τὰ ἀεροπλάνα μὲ τὸ «πέταγμα» τοῦ Ἰκάρου, μὲ τὸ ἱπτάμενο μαγικὸ χαλί τῶν Ἀράβων, προσεῖπε τὰ ὑποβρύχια μὲ τοὺς μύθους γιὰ τὶς Νύμφες τῆς θάλασσας καὶ τὶς Γοργόνες, ὄραματίστηκε τὶς μηχανικὲς τελειοποιήσεις μὲ τὰ μοτίβα γιὰ τὸ αὐτόματο τραπέζι, ποῦ στρωνόταν καὶ ξεστρωνόταν μόνο του, καὶ μὲ τὰ αὐτόματα ξύλα, ποῦ σηκώνονταν μόνο τους καὶ χτυποῦσαν τοὺς ἄδικους.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι καὶ τὰ λαϊκὰ ἀνίγματα εἶναι οἱ γονεῖς τῶν τελειοποιημένων σήμερα παιγνιδιῶν σκέψης στὰ περιοδικὰ, κι ἰδιαίτερα τῶν σταυρολέξων. Ἡ διαφορὰ εἶναι, ὅτι τώρα δὲν σ' ἐκβιάζουν προφορικὰ νὰ βρεῖς τὴ λύση, καὶ μάλιστα μπροστὰ σὲ κοινό, ὅπως γινόταν στὴν ἀγροτικὴ κοινωνία, ποῦ θὰ σὲ ἔκρινε.

Καὶ τέλος τὰ διάφορα ὀνόματα στάσεων, ποῦ κάνουν τὰ σύγχρονα λεωφορεῖα στὶς μεγαλοπόλεις, εἶναι τὰ πυκνὰ τοπωνύμια ποῦ εἶχαν οἱ πατέρες μας (κι οἱ πατέρες τῶν σωφῆρ καὶ τῶν εἰσπρακτῶρων) στὰ γραφικὰ χωράφια καὶ στοὺς χωραφόδρομους.

Στὸν συναισθηματικὸ βίο ἀνήκουν οἱ δοξασίεις καὶ ἡ θρησκευτικὴ λατρεία. Γι' αὐτὰ ξέρουμε τὶς ἐξελίξεις. Δοξασίεις γιὰ τοὺς καιροὺς, γιὰ τὰ ἄστρα, γιὰ τὸν ἥλιο, στὴν ἀρχὴ ἀφελεῖς ἀλλὰ στὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἔξυπνες, ἐγέννησαν τὴ Μετεωρολογία καὶ τὴν Ἀστρονομία.

Ἐπίσης οἱ σημερινὲς ἐκδηλώσεις λατρείας μὲ τὶς διαφορὲς στάσεις προσευχῆς, μὲ τοὺς καπνοὺς τῶν θυμιαμάτων, μὲ τοὺς εἰδικοὺς ναοὺς καὶ τὶς ἰδιαίτερες ἀμφιέσεις τῶν ἱερέων, μπορεῖ νὰ ἔχουν τὸ ἐπίχρισμα τῆς ἱεροπρέπειας ἢ τοῦ πλοῦτου, δὲν παραλλάζουν ὅμως ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἐκδηλώσεις τῶν πρωτογόνων. Παραλλάζουν μόνο στὸν ἐκλεπτισμὸ τῶν ἐθίμων (λιβανωτὸς καὶ ὄχι σφάγια, περικαλλεῖς ναοὶ καὶ ὄχι τεμένη στὸ δάσος, χαλιὰ τῶν Μωαμεθανῶν στὴν προσευχὴ καὶ ὄχι πέσιμο κατὰ γῆς, χρυσοποικιλτα ἄμφια τοῦ κλήρου, καὶ ὄχι πρόχειρα τελετουργικὰ ἐπιθέματα τῶν πρωτόγονων μάγων). Καὶ γιὰ τελετές, τὸ ξύλινο κρόταλο ἢ τύμπανο τῶν πρωτόγονων συγκεντρώσεων ἔγινε ὀρειχάλκινη καμπάνα πάνω σὲ μεγαλόπρεπα καμπαναριά.

Ὁραῖο κίνητρο στὸν πλουτισμὸ τῶν πολιτισμῶν εἶναι ἡ διαρκὴς πορεία «ἀπὸ τὸ ἀρχέγονο στὸ ἐξελιγμένο». Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι τόσο ἡ ἀνθρώπινη

σκέψη όσο κι η τέχνη παρουσιάζουν μιὰ λαϊμαργία στις εξελίξεις και τελειοποιήσεις τους. Ὁ κίνδυνος βρίσκεται στὸ ὑπέρμετρο κι ὄχι στὸ φυσιολογικό, πού πάντα τὸ χαϊρόμαστε.

Βέβαια ὑπάρχει και στή Φύση ἐξέλιξη, ὅπως διδάσκει ἡ Βιολογία. (Εἶναι γνωστές οἱ σχετικὲς θεωρίες και παρατηρήσεις — ἢ και ἀντιρρήσεις — γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν εἰδῶν, ὅπως τὶς διατύπωσαν ὁ Darwin και ἄλλοι (ἀγῶν ὑπάρξεως, φυσικὴ ἐπιλογή, κληρονομικότητα) Lamarek, De Vriès, Buchner, Haeckel κ.ἄ.).

Δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ οἱ θεωρίες αὐτές, (πού ἡ βιβλιογραφία τους εἶναι πλουσιότατη. Ἐκεῖνο ὅμως πού μπορούμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι στὶς φυσικὲς ἐξελίξεις και μεταβολές ζῶων και φυτῶν, δὲν γίνονται ὑπέρμετρα πηδημάτα.

Και ὅπως στὸν κοινωνικό τομέα ἡ κοινότητα ἀποδοκιμάζει τὰ πηδημάτα συμπεριφορᾶς (π.χ. τὸν νεοπλουτισμὸ ἢ ἀρχοντοχωριατισμὸ), ἔτσι και στὰ στοιχεῖα πολιτισμοῦ (μιὰ ὑπερφανταχτερὴ φορεσιά, ἓνα ἐκκωφαντικὸ μουσικό ἀκρόαμα, μιὰ ἀσουλούπωτη και πανύψηλη πολυκατοικία) ἐνοχλοῦν, ὅταν βγαίνουν ἀπὸ τὸν ἥρεμο δρόμο τοῦ βαθμιαῖα ἐξελιγμένου.

Προχωροῦμε και στὰ ὑπόλοιπα ὑπόβαθρα τῆς Κοινωνικῆς Λαογραφίας μας, στοὺς τρεῖς σταθμούς τῆς ζωῆς: τὴ γέννηση, τὸ γάμο και τὸ θάνατο. Ἐδῶ εἶναι πού ἔχουμε ἐξελίξεις (ἀπὸ τὰ πρωτοαγροτικά στοιχεῖα στὰ ἀστικά), και βρίσκουμε τώρα τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴ μορφή πού ἔχει πάρει σιγά - σιγά ἡ Σύγχρονη Λαογραφία. Οἱ παλιότεροι θρήνοι, γιὰ τὸ ὅ,τι «χάνεται ὀριστικά» ὁ παραδοσιακὸς βίος, στηρίζονταν βέβαια σὲ κάποιαν ἀλήθεια, μπορούν νὰ μετριαστοῦν ὅμως, μὲ τὴ σκέψη ὅτι ὁ αἰώνιος λαϊκὸς ἄνθρωπος ὅλο και ἐκδηλώνεται (συμβολικά ἢ ἐθιμικά) μέσα στὶς ὅποιεσδήποτε νέες καταστάσεις. Ἐτσι δὲν σταματᾶ σὲ καμιὰ κοινωνία ἢ «λαογραφικὴ» παραγωγή, οὔτε ἐπομένως και τὸ ἔργο τῆς Λαογραφίας, πού μελετᾶ και τὶς ἐκδηλώσεις αὐτές!

Λοιπὸν γιὰ τὰ ἔθιμα στή γέννηση τοῦ παιδιοῦ ὑπάρχουν, ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῶν νεώτερων λαογραφικῶν μελετῶν (ἄς λέμε ἀπὸ τὸ 1850), πολλὲς μελέτες, πού τὰ δίνουν μὲ λεπτομέρειες. Διαπιστώνεται ἐκεῖ ἓνας πρωτογονισμὸς ἀνάλογος και πρὸς τὰ πενιχρὰ μέσα και τὶς ὀλιγαρκεῖς μαιευτικὲς γνώσεις ἢ δυνατότητες τῆς ἐποχῆς. Ἡ παλιὰ Μαμὴ ὅμως τοῦ χωριοῦ ἦταν μιὰ προσωπικότητα σεβαστὴ και ἀξιέπαινη. Οἱ πρακτικὲς φροντίδες τῶν μητέρων και τῶν συγγενῶν γιὰ τὸ παιδί δὲν ἦταν μακριὰ ἀπὸ τὶς σύγχρονες ἀπαιτήσεις. Βασικὸ ἦταν ὅτι ἀγαποῦσαν ὅλοι και σέβονταν τὸ νεογέννητο κι ἔπαιρναν χίλιες προφυλάξεις γι' αὐτὸ, ἔστω και δεισιδαιμο-

1. Βλ. Δ η μ . Σ . Λ ο υ κ ᾶ τ ο υ , Σύγχρονα λαογραφικά. Ἀθήναι 1963 (ἰδιαίτερα τὴν Εἰσαγωγή). Μιγαήλ Γ. Μερσκλη, Οἱ θεωρητικὲς κατευθύνσεις τῆς Λαογραφίας μετὰ τὸν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Λαογραφία 27 (1971) σ. 3-23.

νικές. Τίποτα δὲν πρέπει νὰ εἰρωνευόμαστε. Θ' ἀλλάξουμε βέβαια τὶς πρακτικὲς μεθόδους τοῦ λαοῦ σ' ἐπιστημονικὲς, ἀλλὰ δὲ θὰ καταγελοῦμε τὶς πρακτικὲς στὰ χρόνια τους.

Ἐκεῖνο ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, εἶναι ὅτι καὶ στὰ σύγχρονα «μαιευτήρια» τὸ λαογραφικὸ στοιχεῖο δὲν λείπει. Σᾶς ἀναφέρω τὴν περίπτωση τῆς ἀδελφῆς μαίας, ποῦ παρουσιάζει τὸ νεογέννητο στὸν πατέρα με εὐχὲς καὶ παίρνει τὸ δῶρο τῆς. Ἐπίσης τὸν χρωματικὸ χωρισμὸ ποῦ κάνουν ἀμέσως στὰ νεογέννητα, δίνοντας γαλάζιο χρῶμα στ' ἀγόρια καὶ ροζ στὰ θηλυκά. Νὰ θυμηθοῦμε καὶ τὶς χάντρες ἢ γαλαζόπετρες ποῦ κρεμοῦν στὰ κρεβατάκια τους (γιὰ ἀντιβασκάνια), κι ἔπειτα τὸ πρῶτο σήκωμα τῆς λεχώνας, ποῦ πολλὲς συγγενεῖς τῆς πᾶνε (μέσα στὸ μαιευτήριον) νὰ πρωτοπατήσῃ ἕνα σίδερο. Θυμίζω ἐπίσης στὰ βαφτίσια τοῦ παιδιοῦ τὰ «μκρτυριάτικα» (ποῦ μοιράζονται στὸν κόσμον), τὰ λεπτὰ ποῦ πετᾶει ὁ νουνὸς καὶ τὶς μπομπονιέρες με τὰ γλυκά, ποῦ ἡ νεώτερη βιομηχανία τὶς ἔχει κάνει πλουσιότατα κομψὲς καὶ παιγνιδίστικες.

Ἐρχόμαστε στὸ γάμο. Δὲν χρειάζεται βέβαια νὰ σᾶς μιλήσω γιὰ τὶς παραδοσιακὲς ἐξελίξεις του, ἀπὸ τὰ ἀρραβωνιάσματα ὡς τὰ 'πιστρόφια καὶ τὸν ἀντίγαμο. Ἦδη καλιότερα στὴν ἀγροτικὴ παράδοση, τὰ καλέσματα ποῦ γίνονταν πρὶν με τὴν τσότρα, πῆραν τὴ μορφή μικρῆς σακκουλίτσας με κουφέτα. Ἀλλὰ τώρα στὴν ἀστικὴ κοινωνία (τῶν πόλεων καὶ τῶν χωριῶν) ἔχουμε τὶς καθωσπρεπικὰ τυπωμένες «προσκλησεις» τοῦ γάμου, ποῦ παρουσιάζουν κι αὐτὲς λαογραφικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ διατυπωμένο κείμενο καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ ποικιλία τους.

Γιὰ τὰ στέφανα ξέρετε ὅτι στοὺς ἀρχαίους γάμους ἦταν ἀπὸ ἀνθινους κύκλους στὸ κεφάλι, ἔπειτα στὸ Βυζάντιο ἔγιναν στέμματα μετάλλια κι ὕστερα σχηματίζονταν ἀπὸ βέργα ἀμπελιοῦ («ὀπόβαλε τὸ κλῆμα νὰ βάλει καὶ τὸ λάδι»). Σήμερα τὰ ἐτοιμάζουν οἱ βιομηχανίες με λεμονανθούς καὶ μάλιστα σὲ ποικιλίες καὶ ποιότητες ἀκριβὲς ἢ φθηνότερες.

Τὰ κουφέτα ξεκίνησαν ἀπὸ ξηροὺς καρπούς (στραγάλια, ψημένα κουκιά, καραμέλες ἢ ζαχαρόπηκτα). Ἐπειτα ἔγιναν κουφέτα σὲ χάρτινες «μπομπονιέρες» καὶ σήμερα παρουσιάζονται συναγωνιστικὲς σὲ πολυτέλεια (ἂν καὶ λιγότεψε ἢ μέσα ποσότητα), με πορσελάνες καὶ σχήματα.

Κατηγοροῦμε τὶς δεισιδαιμονίες τοῦ ἀγροτικοῦ γάμου, ἀλλὰ ἐφαρμόζουμε νεώτερες ἀστικὲς. Στὴν Ἀθήνα π.χ. ὅπου συμπίπτουν πολλοὶ γάμοι, δὲν ἀφήνουν τὴ μιὰ νύφη νὰ ἀντικρίσει τὴν ἄλλη καὶ ἀναγκάζουν τὸ αὐτοκίνητο (ἀντικαταστάτῃ τοῦ παλιοῦ ἄλογου τῆς νύφης), νὰ κάνει βόλτες γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, ὥσπου νὰ φύγει ἢ προηγούμενη νύφη. Τὰ ἄλλα κοινωνικὰ ἀγροτικὰ στοιχεῖα ἐθίμων (προίκα, συμπεθερικὴ κατανομή ὑποχρεώσεων) παρεισέρχονται καὶ στοὺς πρωτευουσιάνικους γάμους καὶ τὸ παλιὸ τρα-

πέξι τοῦ γάμου (πού τὸ εἶχαμε χάσει γιὰ κάμποσα χρόνια), ξαναεμφανίζεται στὰ κοσμικὰ κέντρα...

Θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς, ὅτι τὰ ἔθιμα κι οἱ μικροδεδιδαιμονίες, ὅσο κι ἂν βυθίζονται στὰ νερὰ τοῦ ἐκμοντερνισμοῦ, εἶναι ἀνάλαφρα καὶ ἐπιπλέουν.

Γιὰ τὸ θάνατο δὲν θέλω νὰ σᾶς ἀπασχολήσω μὲ λεπτομέρειες. Τὸ νέο λαογραφικὸ στοιχεῖο, τῆς ἀστικῆς ἢ πρωτευουσιάνικης ἀντιμετώπισής του, εἶναι ὅτι ὁ ἐργολάβος πού ἀναλαμβάνει τὴν κηδεῖα, ἔχει ὑποκαταστήσει ὅλες τὶς παλιές «γειτονικές» βοήθειες, ἀπὸ τὸ σαβάνωμα τοῦ νεκροῦ ὡς τὴν ταφή του. Ἐχει μάλιστα σχηματισμένον στὸ ἐπάγγελμά του ἓναν κώδικα ἐθίμων καὶ λαογραφικῆς συμπεριφορᾶς, πού τὸν ὑπαγορεύει στοὺς οἰκείους, ἀνακατεύοντας ἔτσι τὰ δικά του μὲ ὅσα τηροῦν κι ἐκεῖνοι. (Ἄξια γιὰ λαογραφικὴ μελέτη εἶναι καὶ τὰ νεοτελούμενα στὰ μεγάλα νεκροταφεῖα, ἀπὸ τοὺς ζητιάνους τῆς πύλης ὡς τὰ ἀπόμερα μοιρολόγια, πού μπορεῖ κανεὶς καὶ νὰ μαγνητοφωνήσῃ μὲ διακριτικὸν τρόπο).

Μὲ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς σταθμοὺς τῆς ζωῆς ἔχουμε μπεῖ καὶ στὰ σπίτια τῶν παλιῶν ἢ σημερινῶν ἀνθρώπων, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ τους, καὶ πού παρουσιάζει τώρα κι αὐτὴ ἄλλοῦ ἀποκεντρώσεις κι ἄλλοῦ νεώτερες συγκεντρώσεις (λαογραφικῆς μορφῆς) τῶν μελῶν τῆς.

Ἄπο κέντρωσις ἔχει δημιουργήσει τὸ γεγονός ὅτι οἱ τοκετοὶ γίνονται στὰ μαιευτήρια, οἱ γάμοι στὴν ἐξωνορικὴ ἐκκλησία, τὰ γαμήλια ἢ πανηγυρικὰ γεύματα στὰ ἐστιατόρια καὶ στὶς ταβέρνες, καὶ τὰ ξανυχτίσματα τῶν νεκρῶν ἔξω ἀπ' τὸ σπίτι (στὰ παρεκκλήσια τῶν νοσοκομείων ἢ καὶ χωρὶς συντρόφευμα, τῶν νεκροταφείων). Συγκεντρώσεις ἀντίθετα (εἰς βάρος τῶν καφενειῶν παλιότερα ἢ τῆς γειτονικῆς βεγγέρας) ἔφεραν στὸ σπίτι τὸ ἠλεκτρικὸ φῶς, οἱ σπουδὲς τῶν παιδιῶν, τὸ ραδιόφωνο καὶ τελευταῖα ἢ τηλεόραση.

Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴ συγκεντρωτικὴ ἐπίδραση πού ἔχει ἡ Τηλεόραση στὰ σπίτια ὅλου τοῦ κόσμου, εἶναι κάτι πού γράφτηκε πρόσφατα στὸν τύπο γιὰ τὴ Γαλλικὴ Τηλεόραση: Ὁ τηλεοπτικὸς δέκτης θρονιάζει ὅλους στὸ καθημερινὸ δωμάτιο ἢ στὴν κουζίνα. Εἶναι μόνιμα ἀνοιχτός, ἀκόμα καὶ τὴν ὥρα τοῦ φαγητοῦ. Ἡ φωνὴ τοῦ ἐκφωνητῆ τοῦ Δελτίου Εἰδήσεων καλύπτεται συνεχῆ σχεδὸν ἀπὸ τὴ φασαρία. Ἄλλοι γελᾶνε, ἄλλοι κουβεντιάζουν, οἱ πατάτες τηγανίζονται, τὰ μικρότερα παιδιὰ σέρνονται κάτω ἀπὸ τὸ τραπέζι ἢ σκαρφαλώνουν στὰ γόνατα τῶν μεγάλων. Κάποτε γίνεται βαθιὰ σιωπὴ. Λὲς κι ἀνάβει κανένα φωτεινὸ σῆμα καὶ ἡ προσοχὴ ὅλων στρέφεται ἐκεῖ: Ἡ ὑπόθεση ντὲ Μπρέϊγ, ἢ τὸ τρομερὸ δυστύχημα τοῦ πούλμαν, πού μετέφερε στὴ Λυὼν ἀπροσάρμοστα παιδιὰ... Ὑστερα ἡ φασαρία ξαναρχίζει γιὰ νὰ ξανακοπεῖ, ὅταν ἔρθῃ ἡ ὥρα τῆς κωμικῆς ταινίας. Καὶ ἡ ἐφημερίδα συνεχίζει. Οἱ Γάλλοι ἀρνοῦνται νὰ ὁμολογήσουν τὶς ἐξαρτήσεις

τους. Αισθάνονται ένοχη ή και ντροπή. "Όμως ή τηλεόραση αντιπροσωπεύει τὸ τζάκι, τὴ σύγχρονη Έστία, τὸ σημεῖο ὅπου συγκεντρώνεται ὁλόκληρη ἡ οἰκογένεια, γιατί ἀπὸ κεῖ ἀκτινοβολεῖ τὸ φῶς καὶ ἔρχεται ἡ φωνή (Τὸ Βῆμα, 25.2.1977.)

Θὰ τελειώσουμε μὲ μερικούς ἄλλους τομεῖς τῆς Λαογραφίας, πὺ εἶναι καλλιτεχνικοί. Δὲν θὰ πῶ γιὰ τὴ λαϊκὴ χειροτεχνία τοῦ ὕφαντοῦ, τοῦ ξύλου, τοῦ πηλοῦ, τοῦ μετάλλου, πὺ αὐτὴ δύσκολα ἀλλάζει γιὰ μεγάλες περιόδους (ἐκτὸς ἂν σκεφτοῦμε τίς διαφορὲς τῆς ἀπὸ τὸ ἀπολύτως πρωτόγονο) — γι' αὐτὸ ἀλλωστε καί, μέσα στὸν σημερινὸ ὠκεανὸ τῶν ἐπινοήσεων, αὐτὴ παραμένει «λαϊκὴ τέχνη» — ἀλλὰ θὰ μιλήσω γιὰ τρία πολιτιστικὰ παράπλευρά της: τὴ λαϊκὴ μουσικὴ, τὸ χορὸ καὶ τὸ θέατρο.

Ἡ μουσικὴ ἦταν στὴν ἀρχὴ συνοδευτικὴ τοῦ τραγουδιοῦ, μᾶλλον ἢ ἔκφρασή του, μὲ στήριγμά της τὰ πρόχειρα μουσικὰ ὄργανα, πρῶτα ἀπὸ φυσικὴ κατασκευὴ (νταούλι, φλογέρα, πίπιζα), ἔπειτα τεχνικὰ (κλαρίνο, βιολί, κιθάρα). Ὁ καλὸς τραγουδιστὴς εἶχε ὄνομα στὴν περιφέρεια (ὅπως ὁ Μπαταριάς τοῦ Μαλακάση) κι ἔμεινε μόνο ἐκεῖ γνωστός, μὲ μόνη τὴν ἀνάμνηση τῆς φωνῆς του στοὺς μεταγενέστερους. Τὰ τραγούδια πὺ ἔλεγαν οἱ παλιοὶ ἦταν δημοτικὰ καὶ δοκιμασμένα. Οἱ ἐξελίξεις τώρα εἶναι ν' ἀκοῦμε καινούρια, πρόχειρα τραγούδια, κουβεντολοϊκά, καὶ τραγουδιστᾶδες συναγωνιστικούς, πὺ ἀκριβοπληρώνονται καὶ διαιωνίζονται σὲ καταναλωτικούς δίσκους καὶ κασέτες, μουσικὰ ὄργανα ποικίλης μορφῆς καὶ παραγωγῆς, καὶ μουσικὴ κάποτε Ἰνδιάνικη, συνοδευτικὴ τῶν τραγουδιῶν ἢ ἐνδιάμεση,ταιριασμένη σὲ ἀπίθανα νεολαϊκὰ ποιήματα. Παρ' ὅλες τίς ἀναστατώσεις αὐτές, ὑπάρχουν κι ἐδῶ δύο λαογραφικὰ στοιχεῖα: ἡ ὠρὰ τοῦ τραγουδιοῦ, πὺ εἶναι συνήθως ἐπιτραπέζια ἐθιμικὴ (δεῖπνα καὶ γλέντια), καὶ ἡ νέα διάθεση τοῦ κοινοῦ, πὺ δείχνει μιὰ μαζικὴ ἀγάπη καὶ προτίμηση στὰ τραγούδια αὐτὰ καὶ στὰ θέματά τους...

Ὁ χορὸς, ἄσχετα πρὸς τίς ἀστικὲς πρόσθετες ἐπινοήσεις, εἶναι στὴ βάση του λαϊκός. Ἡ μεγάλη ἐξέλιξή του εἶναι, ὅτι ἀρχισε στοὺς πρωτόγονους μὲ τὴ λατρεία καὶ τὴ μαγεία, κι ἔχει γίνει σήμερα ψυχαγωγικός καὶ ἐκτονωτικός σὲ ὅποιαδήποτε ἐκδήλωση. Διατηροῦνται ὅμως στὴ σύγχρονη κοινωνία μας καὶ στάδια ὀργανικῆς λαογραφικῆς σκοπιμότητας, ὅπως εἶναι οἱ ἀποκριάτικοι καὶ οἱ πασχαλινοὶ χοροί, πὺ γίνονται ἀπαραίτητα γιὰ τὴ σοδειὰ καὶ τὴν εὐλογία τῶν ἡμερῶν («γιὰ τὸ καλὸ», ὅπως λένε), ἢ πὺ τηροῦν τελετουργικὰ δικαιώματα μὲ τίς τοπικὲς ἐνδυμασίες (Μέγαρα) καὶ κάποτε μὲ τὴ συμμετοχὴ κορυφαίων παπᾶδων στοῦ κύκλου των¹.

Ἐντυπωσιακὴ ἐξέλιξη στοὺς ὀργανικὰ δεμένους μὲ τὴ Φύση ἀποκριά-

27. Βλ. Γεωργίου Ἀ. Μέγα, Ἑλληνικαὶ ἑορταὶ (δ.π.) σελ. 110, 175, 176, 179, κ.ἄ.

τικούς χορούς, είναι ότι από τὰ χωριά καὶ τὰ σπίτια τοὺς μετέφεραν στίς μεγαλουπόλεις καὶ στοὺς δημόσιους χώρους, νὰ γίνονται ἀπὸ συλλόγους ξε-νιτεμένων, στὴν ἀρχὴ ἀπὸ νοσταλγικὸ δεσμὸ μὲ τὴν πατρίδα, κι ἔπειτα γιὰ φιλανθρωπικούς, πάλι γιὰ τὴν τοπικὴ γενέτειρα, σκοπούς.

Κι ἐρχόμαστε στὸ θέατρο. Εἶναι γνωστὲς οἱ εἰδικὲς ἐργασίαι τῆς Κατερίνας Κακούρη : Προϊστορικὲς μορφὲς θεάτρου (1946) καὶ Προϊστορία τοῦ Θεάτρου (1974), ἀλλὰ θὰ πᾶμε πρὸ πίσω, στὸν Στίλπωνα Κυριακίδη.

Γράφοντας ὁ Στίλπων Κυριακίδης, στὸ βιβλίο του «Αἱ γυναῖκες εἰς τὴν Λαογραφίαν» (1920) σχετικὰ μὲ τίς λαογραφικὲς ἐξελίξεις πού μελετᾶμε, σημειώνει περιληπτικὰ γιὰ τὸ θέατρο: «*Σήμερον ἔχομεν τὸν κινηματογράφον, τὰ δράματα καὶ τὰς κωμωδίας γνωστῶν θεατρικῶν συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀνώνυμον Καραγκιόζην, τὰς ἐκτάκτους λαϊκὰς παραστάσεις τῶν Ἀπόκρεω μὲ τὸν Ἐρωτόκριτον καὶ τὸν Πανάρετον, ἀκόμη δὲ καὶ τὰς πρωτογόνους λατρευτικὰς μεταμφιέσεις καὶ παραστάσεις, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἀνέπτυξαν οἱ ἀρχαῖοι τὸ δράμα...*» (σ.7)

Ὁ Κυριακίδης ἐπισημαίνει ἐδῶ καὶ τὴ σύγχρονη παρουσία τῶν ἐξελισσόμενων μορφῶν θεάτρου, πού εἶναι γενικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς λαογραφικῆς μας ζωῆς καὶ παράδοσης. Οἱ ἐξελισσόμενες δηλ. μορφὲς δὲν ἀφανίζονται ἢ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη, ἀλλὰ μποροῦν νὰ συμβιώνουν. Ἔχουμε ἡλεκτρικὰ ἀρτοποιεῖα, χωρὶς νὰ χάνεται κι ὁ σπιτικὸς φούρνος. Κοντὰ στὰ κρικράφτ, τὰ γιῶτ τῆς θάλασσας καὶ τῶν λιμνῶν, θὰ συμπορεύονται πάντα κι οἱ φαρόβαρκες μὲ τὰ κουπιὰ. Καὶ πίσω ἀπὸ τὸ φορτηγὸ αὐτοκίνητο θὰ φτάνει πάντοτε στὸ χωριὸ κι ἓνα ἄλογε ἢ γαϊδουράκι, φορτωμένο μὲ τ' ἀγαθὰ τῆς συγκομιδῆς ἢ τίς προμήθειες ἀπὸ τὴν πόλη.

Δὲν ἔχουμε νὰ ποῦμε ἄλλα κατατοπιστικότερα γιὰ τὸ λαογραφικὸ ἀξίωμα «ἀπὸ τὸ πρωτόγονο στὸ ἐξελιγμένον». Μποροῦμε μόνο ν' ἀνακεφαλαιώσουμε, μερικὰ ἀπὸ τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ του, πού ἔχουν σημασία γιὰ τὴ λαογραφικὴ ἔρευνα, καὶ πού εἶναι:

— «Ὅτι οἱ ἐξελισσόμενες μορφὲς δὲν ἀφανίζονται ἢ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη, ἀλλὰ μποροῦν καὶ νὰ συμβιώνουν.

— «Ὅτι, μὲ προϋπόθεση τὸν ἐξελικτικὸ χαρακτήρα ὄλων τῶν λαϊκῶν ἐμπνεύσεων καὶ ἐκδηλώσεων, φτάνουμε στὴ Σύγχρονη Λαογραφία, πού ἔχει τὰ ἴδια δικαιώματα προσοχῆς καὶ ψυχογραφικῆς μελέτης, ὅπως καὶ ἡ Παραδοσιακὴ.

— «Ὅτι ὑπάρχει μιὰ λαίμαργία ἐξελίξεων, πού κίνδυνός της εἶναι τὸ ὑπέρμετρο (νεοπλουτικὸ καὶ κακόγουστο), ἐνῶ ὁ παραδοσιακὸς πολιτισμὸς παρουσιάζει ἀβίαστες ἐξελίξεις.

— «Ὅτι οἱ παραδοσιακὲς ἐξελίξεις δὲν κινοῦνται μόνο ἀπὸ τὸ ἀρχικὰ πρωτόγονο στὸ τελειωτικὰ σύγχρονο, ἀλλὰ καὶ μέσα σὲ στενὲς περιόδους, ἔτσι πού

κάτι χθεσινὸ μπορεῖ νὰ θεωρεῖται πρωτογονικό, σὲ σχέση μετὰ τὴ σημερινή του ἐξέλιξη.

— “Ὅτι τὰ μουσεῖα γενικά, καὶ ἰδιαιτέρα τὰ λαογραφικά, κινουῦνται καὶ ὑπάρχουν ἐξ αἰτίας τῆς ἀρχῆς αὐτῆς «ἀπὸ τὸ πρωτόγονο στὸ ἐξελιγμένο», ἐπειδὴ ἀγαπᾶμε νὰ βλέπουμε τὰ προηγούμενα «στρώματα» τῶν πολιτισμῶν μας, μετὰ ἀντίστροφη χρονολογικὴ μέτρηση καὶ προσοχή.

— “Ὅτι τὸ κάθε πρωταρχικὸ στοιχεῖο ἔχει κι αὐτὸ τὴν τελειότητά του, ἂν τὸ τοποθετήσουμε στὴν ἐποχὴ καὶ στὰ μέσα πού διέθετε, καθὼς καὶ στὴν πρόοδο πού ἐσημείωσε, σὲ σχέση πρὸς τὰ προηγούμενα του.

— Καὶ τέλος, ὅτι τὰ περασμένα στάδια πολιτισμοῦ ἀπαιτοῦν τὸν σεβασμὸ καὶ τὴν ἐκτίμησή μας, πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὸ θαυμασμὸ πού διαθέτουμε γιὰ τὰ μοντέρνα δημιουργήματα, ἀφοῦ αὐτὰ δὲν θὰ εἶχαν τὴν ἐξέλιξη πού παρουσιάζουν, ἂν δὲν εἶχαν προηγηθεῖ τὰ παλαιότερα.

Γ' : ΑἴΟ ΤΟ ΚΡΙΣΙΜΟ ΣΤΟ ΑΣΦΑΛΕΣ

“Ὅταν στὸν ἀρχαῖο Ἀθηναϊκὸ γάμο οἱ καλεσμένοι ἦταν ἔτοιμοι (στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ) νὰ δειπνήσουν, ἓνα ἀγόρι ἀμφιθαλὲς (δηλ. πού νὰ εἶχε στὴ ζωὴ καὶ τοὺς δύο του γονεῖς) φορώντας στεφάνι μετὰ δρύινοὺς καρπούς στὸ κεφάλι, καὶ κρατώντας ἓνα κἀνιστρο μετὰ μικρὰ φρεσκοζυμωμένα ψωμιά, περνοῦσε ἀπὸ συνδαιτημόνα σὲ συνδαιτημόνα καὶ τοὺς ἔδινε νὰ πάρουν ἀπὸ τὸ ψωμί, σιγομουρμουρίζοντας ἓνα καθιερωμένο ρητό: «Ἐφρονον κακόν, εὖρον ἄμεινον» (γλύτωσα ἀπὸ τὸ κακό, κι ἔχω βρεῖ τὸ καλύτερο)¹.

Σύμφωνα μετὰ τοὺς σχολιαστὲς, τὸ ρητὸ αὐτὸ τὸ ἔλεγε τὸ παιδί (μετὰ τὸ στεφάνι ἀπὸ τὴ δρυῖ στὸ κεφάλι), γιὰ νὰ δείξει ὅτι ἐκεῖνο τὸ ἄσπρο ψωμί τοῦ γάμου, πού ἦταν μιὰ χορταστικὴ πολυτέλεια, ἔδειχνε καὶ μιὰ πραγματικότητα πολιτισμοῦ, πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν παλιὰ δύσκολη καὶ πρωτόγονη τῶν ἀνθρώπων, ὅταν ζοῦσαν ἀκόμα στὰ δάση κι ἔτρωγαν γιὰ ψωμί βελανίδα, καρπὸ τῆς δρυός.

Ἔχουμε ἐδῶ, μετὰ τὴν ἐξήγηση αὐτή, μιὰ περίπτωση τῆς λαογραφικῆς ἀρχῆς πού ἤδη ἐξετάσαμε: «ἀπὸ τὸ πρωτόγονο στὸ ἐξελιγμένο». Ἀλλὰ μαζὶ ἔχουμε καὶ κάτι ἄλλο, ἐπίσης σοβαρὸ καὶ ταιριαστὸ μετὰ τὴν κρίσιμη ὥρα τοῦ γάμου, αὐτὸ πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσει σήμερα: «Ἀπὸ τὸ κρίσιμο πρὸς τὸ ἀσφαλές».

Μετὰ κάποιον τρόπο προληπτικῆς μαγείας, τὸ ἀμφιθαλὲς ἀγόρι τοῦ ἀρχαίου γάμου ἔδινε, μετὰ τὴ σύγκριση τῆς πρὸς τὸ καλύτερο μεταβολῆς τοῦ ψωμοῦ, καὶ τὴν εὐχὴ νὰ μεταβληθεῖ τὸ ἴδιο ἢ τύχη καὶ ἡ ζωὴ τῶν νεονύμ-

1. Βλ. Leutsch-Schneidewin, Corpus Paroemiographorum Graecorum I 82 (Ζηνόβιος 3, 98) καὶ II 429 (Ἀποστόλης 8, 16).

φων, ἀπὸ τὸ προϋπάρχον στὸ καλύτερο. Λέγοντας τὴν ὥρα αὐτή, τὸ «ἐφυγον κακόν, εὖρον ἄμεινον», ἔδινε νὰ καταλάβουν στοὺς νεονύμφους, ὅτι βρίσκονταν στὴν κρίσιμη μεταβατικὴ ὥρα ἀπὸ τὴν παλιὰ ζωὴ στὴν καινούργια, ὁπότε τὸ «κακόν» ἐσήμαινε ἀπλῶς τὸ «βελτιώσιμο», κι ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιέφερε τώρα, ἦταν ἡ καλύτερη τύχη καὶ τὸ ξέχασμα κάθε δυσάρεστου στὸ παρελθόν.

Ὁ γάμος εἶναι ἓνα κατώφλι ζωῆς, φυσικὰ καὶ μεταφυσικὰ. Ἀλλαγὴ οἰκογένειας, νέες ἀνακατατάξεις τρόπων ζωῆς, ὑγείας καὶ διαίτας, μέσων οἰκονομικῶν, συμπεριφορᾶς ψυχολογικῆς, σχέσεων συμπεθεριοῦ, καὶ τὸ σπουδαιότερο, ἐτοιμασία τοῦ ὑπεύθυνου ἔργου τῆς μητρότητας καὶ τῆς πατρότητας. Εἶναι λοιπὸν κάτι κρίσιμο, ποὺ πρέπει καὶ νὰ τὸ φοβόμαστε καὶ νὰ τὸ γεμίζουμε εὐχῆς καὶ ξόρκια.

Ἐχουμε ὅλοι προσέξει, πόσες προφυλάξεις λαβαίνονται καὶ πόσες εὐχῆς διατυπώνονται κάθε λίγο καὶ σὲ κάθε περίπτωση (μὲ ἀπλὰ λόγια εὐχῶν ἢ μὲ σιγανὰ ξόρκια ἢ καὶ μὲ τελετουργικὰ τραγούδια), στὶς ὥρες τῶν ἐτοιμασιῶν τοῦ γάμου. Ὅλα ἀποβλέπουν στὸ νὰ διώξουν κάθε κακὸ ἀπὸ τὶς εὐαίσθητες αὐτὲς ὥρες (ἀνθρώπινο ἢ δαιμονικό), καὶ νὰ ἐπιτύχουν τὸ καλὸ (τὸ καλύτερο), τόσο μὲ τὴ εὐλογία τῆς ἐκκλησίας ὅσο καὶ μὲ τὴν εἰδωλολατρικὴ ἐπίκληση τῆς τύχης¹.

Σὲ ἄλλη πάλι περίπτωση, τὴν παραμονὴ τῆς γιορτῆς τοῦ Ἁγίου-Γιάννη τοῦ Κλήδονα (στὶς 24 Ἰουνίου), ποὺ ἀνάβουν φωτιῆς - λαμπάδες γιὰ τὴν ἀλλαξοχρονιά (μὲ τὸ θερινὸ ἥλιотρόπιο) καὶ τὶς πηδοῦν, τὴν ὥρα ποὺ τὶς πηδοῦν, λένε πάλι κάτι μαγικὰ ἐκφωνούμενα, τὰ ἐξῆς: «*Ἀφήνω τὸν κακόχρονο καὶ πάγω στὸν καλόχρονο*» (Θράκη, ὅπου βαστοῦν καὶ μιὰ πέτρα, ποὺ τὴ ρίχνουν πίσω τους). Ἡ λένε: «*Νὰ πηθήσω τὴ φωτιά, μὴ μὲ πιάση ἡ ἀρωσιτιά!*» (Μεσσηνία). Κι ἀκόμα πιὸ ρεαλιστικά: «*Ὁξω ψύλλοι καὶ κοριοί, μέσα ἢ ῥάγα ἢ χρυσή!*» (Λῆμνος)²:

Αὐτὲς τὶς εὐετηρικῆς εὐχῆς καὶ ἐπαυδῆς δὲν τὶς λένε μόνο στὶς φωτιῆς, ἀλλὰ καὶ σὲ κάθε χρονικὴ μεταβατικὴ ὥρα, ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὴν παραγωγὴ, εἴτε τὴ γεωργικὴ εἴτε τὴ κτηνοτροφικὴ. Γιατί δὲν πρέπει νὰ τὸ ξεχνᾶμε, πὼς αὐτὲς οἱ δυὸ πηγῆς διατροφῆς, μαζὶ μὲ τὸ νεράκι τοῦ Θεοῦ — κι ὄχι βέβαια τοῦ πετρελαίου — ἐγγυῶνται γιὰ τὴ διατήρηση καὶ συντήρησή μας πάνω στὴ γῆ. Ἀλλὰ αὐτὲς παρουσιάζουν καὶ τὶς μεγαλύτερες λαχτάρες, τὸ μῶθο καὶ τὶς φροντίδες γιὰ καλλιέργειες καὶ βοσκῆς ποὺ ἐμεῖς οἱ

1. Βλ. Ν. Γ. Πολίτου. Ὁ γάμος παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλησιν. Λογογραφικὰ Σύμμεικτα Γ' (ἐν Ἀθ. 1931) σ. 232-322.

2. Βλ. Γεωργίου Α. Μέγα, Ἑλληνικαὶ ἐορταὶ καὶ ἔθιμα τῆς λαϊκῆς λατρείας. Ἀθ. 1956, σ. 213, καὶ Ἑλπινίκης Στραμοῦλη - Σαραντῆ, Ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη Α' (Ἀθ. 1956) σ. 144.

άπ' έξω, όσο και να καταναλώνουμε άπαιτητικά τὰ προϊόντα τους, λίγο τίς σκεφτόμαστε.

Ή Λαογραφία παρακολουθεῖ με συγκίνηση τίς λαχτάρες αὐτές τοῦ γεωργοῦ και τοῦ κτηνοτρόφου, για τήν καλή πορεία τῆς δουλειᾶς τους, και καταγράφει τίς μαγικές ἐπικλήσεις τους.

Ἀρχίζουν οἱ εὐχές ἀπό τὰ Κάλαντα τῆς Πρωτοχρονιάς («*Όσα φύλλα και κλαριά τόσα χρόνια γρόσια και φλουριά!*») συνεχίζονται με τή Πρωτομαρτιά, πού εἶναι παλαιότερη ἀλλά και φυσική πρωτοχρονιά («*Βγαίνει ὁ κακόχρονος, μπαίνει ὁ καλόχρονος! Όξω ψύλλοι ποντικοί, μέσα Μάρτης και χαρά, και καλή νοικοκυριά!*»), ἐπαναλαμβάνονται ἔμμεσα τήν Πρωταπριλιά (με τὰ ψέματα πού λέμε για νὰ ξεγελαστεῖ τὸ κακό), και ἐκδηλώνονται ἐπίσης τήν Πρωτομαγιά με χίλιες δυὸ μαγικές πράξεις, πού ἀποβλέπουν στήν υγεία και τήν καλοδουλειά, ὄχι μοναχά τοῦ Μάη ἀλλά και ὅλου τοῦ καλοκαιριοῦ¹.

Ἄλλες δυὸ πρωτομηνιές ἔχουν τέτοια κρίσιμη και μεταβατική σημασία: ἡ πρώτη Αὐγούστου, με τή νηστεία, τίς δριήμες και τὰ μερομήνια της, ἀλλά και με τίς φωτιές, πού ἐπίσης ἀνάβονται και πηδοῦνται (Λῆμνος), ἡ με τὰ κράνα πού πρωτοτρῶνε (στήν Ἠπειρο), για νὰ ἔναι γεροί και ἡ πρώτη Σεπτεμβρίου, πού εἶναι και παλιά πρωτοχρονιά (ιδιαίτερα ἐκκλησιαστική), πού οἱ γεωργοὶ τήν ὑποδέχονται με εὐχές για τήν καλοχρονιά. Οἱ Δωδεκανήσιοι κρεμᾶνε τήν ἡμέρα αὐτή στοὶ σπῖτι τους ἕνα σακκουλάκι με δημητριακά και καρπούς και τὸ ἀφήνουν ἐκεῖ ὡς τὸ τέλος τοῦ χρόνου, για νὰ εὐδοκιμοῦν οἱ σπορές τους².

Ἄλλες οἱ πρωτομηνιές εἶναι κρίσιμες μέρες, γιατί εἶναι μεταβατικές ἀπὸ τὸν ἕναν καιρὸ στοὺν ἄλλο, ἀκόμα και γλωσσικά. Μπορεῖ νὰ μὴν ἔχει ἀτμοσφαιρική σημασία τὸ ὅτι βρισκόμαστε στήν 1η τοῦ Μάρτη και ὄχι στίς 28 τοῦ Φλεβάρη, ἔχει ὅμως ψυχολογική διαφορά, τὸ ὅτι μιλοῦμε πιά για Μάρτη και ὄχι για Φλεβάρη. (Ἡ ψυχο - ἔθνολογική σημασία τῶν λέξεων και τῶν ὄρων, ἡ λεγομένη «σημαντική», εἶναι κάτι πού πολὺ προσέχεται και μελετιέται σήμερα.) Οἱ πρωτομηνιές λοιπὸν εἶναι κρίσιμες μέρες, γιατί κάτι ἀλλάζει στή φύση και στήν ψυχολογική μας ζωή. Ἐχει δοθεῖ και μιὰ ἱστορικο - ρεαλιστική ἐξήγηση στίς δεισιδαιμονίες τῆς πρωτομηνιάς, ὅτι παλιότερα ἀρχίζαν σ' αὐτές οἱ πολεμικές ἐκστρατεῖες κι οἱ ἐπιχειρήσεις τῶν ἐπαγγελματιῶν, μιὰ μορφή δηλ. ἐρμηνείας, ἀπὸ τὸ φυσικὸ στοὶ μεταφυσικό». Ἀλλὰ κι οἱ πρωτοβουλίες αὐτές τῶν ἐκστρατειῶν και τῶν ἐπιχειρήσεων πάλι σχετίζονται με τή δεισιδαιμονία τῆς χρονολογικῆς ἀλλαγῆς. Ἡ νέα περίοδος θὰ εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὰ κακά τῆς παλιάς, και θὰ δώσει ἀνεπηρέαστα τήν ἐπιτυχία.

1. Βλ. Γ. Μέγα, ὁ.π. σ. 59, 131, 185 κ.ά.

2. Γ. Μέγα, ὁ.π. σ. 228, 233.

Ἔχουμε τώρα, ανάμεσα στις πρωτομηνιές, μερικές χρονιάρες μέρες και γιορτές, πού παίρνουν επίσης κρίσιμη και μεταβατική σημασία, είτε γιατί κλείνουν μιὰ παλιότερη περίοδο, είτε γιατί ἀνοίγουν μιὰ νέα. Π.χ. κοντά στην Πρωτοχρονιά (τὴν 1η Ἰανουαρίου) στριμώχτηκαν μὲ τὰ ἴδια μετὰ βατ-ικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐποχὴ καὶ τὴ σοδειά, τὰ Χριστουγεννα καὶ τὰ Φῶτα. Κοντά στὴν 1η Μαρτίου κινήθηκαν οἱ Ἀποκριές, πού βέβαια εἶναι κι ἀπὸ μέρους τους μιὰ χρονικὴ διάρκεια, μὲ φυσικὴ μεταβατικὴ σημασία. Ἀνάμεσα Πρωταπριλιά καὶ Πρωτομαγιά κινήθηκαν οἱ γιορτές τῆς Λαμπρῆς, πού ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ Σάββατο τοῦ Λαζάρου καὶ φτάνουν ὡς τὴν Ἀνάληψη καὶ τὴν Πεντηκοστή. Κοντά στὴν 1η Ἰουλίου εἶναι ὁ Ἅι - Γιάννης κι οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι (τοῦ τέλους Ἰουνίου), κοντά στὴν Πρωταυγουστιά ἡ γιορτὴ τοῦ Σωτήρος (μὲ τίς ἀπαρχές τῶν σταφυλιῶν), καὶ κοντά στὴν Ἀρχιχρονιά Σεπτεμβρίου ἡ μεγάλη γιορτὴ τοῦ Σταυροῦ. Ἀλλὰ κι οἱ ἴδιες οἱ γιορτές διατηροῦν τὴν κρίσιμη καὶ μεταβατικὴ αὐτοτέλειά τους, εἴτε ἀπὸ λόγους ἀστρολογικούς (ὅπως οἱ γιορτές: τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τοῦ Ἅι - Γιάννη καὶ τῶν Χριστουγέννων, μὲ τὰ ἡλιοστάσια τῆς Ἀνοιξῆς, τοῦ Θέρους καὶ τοῦ Χειμῶνα), εἴτε ἀπὸ λόγους θρησκευο - συμβολικούς (ταφή καὶ ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ), πού ἐντείνουν τὴ σημασία τους.

Τί ἐνοοῦμε ὅμως μὲ τοὺς ὅρους κ ρ ί σ ι μ ο ς καὶ μετὰ βατ ι κ ὁ ς ; Τὸ ἓνα συμπληρῶνει τὸ ἄλλο, γιατί σὲ κάθε μεταβατικὴ ὥρα κ ρ ί ν ε τ α ι ἡ τύχη καὶ ἡ μελλοντικὴ πιά πορεία γεγονότων καὶ καταστάσεων. Ἐδῶ ἔχουμε καὶ μιὰ ἄλλη μορφή τοῦ φαινομένου «ἀπὸ τὸ φυσικὸ στὸ μεταφυσικό», γιατί ἀλλάζοντας ἡ Φύση συνθῆκες (μὲ τίς κινήσεις καὶ τὴν πορεία τῆς γῆς στὸ διάστημα) δημιουργεῖ ἐπιπτώσεις στοὺς τρόπους τῆς ζωῆς μας, στὴν παραγωγὴ τῆς γῆς, στὸ θυμικὸ καὶ στὴν ψυχολογία μας. Τὰ πράγματα στίς ἀλλαγές αὐτές εἶναι κρίσιμα. Καὶ γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὴν ἄλλη ἀρχὴ πού ἀναπτύξαμε, «ἀπὸ τὸ πρωτόγονο στὸ ἐξελιγμένο», παλαιότερα ὁ φυσικὸς ἄνθρωπος τρόμαζε μὲ τίς ἀλλαγές (τὴ δύση τοῦ ἡλίου — καὶ ἀκόμα χειρότερα μὲ τὴν ἐκλειψή του — τὸ χάσιμο τοῦ φεγγαριοῦ, τὴν παρουσία τοῦ χειμῶνα, τὴ γύμνωση τῶν δένδρων, τὴ στείρευση τῶν νερῶν), ὅπως χαιρόταν μὲ τίς ἐπανόδους (τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου, τὴ νέα σελήνη, τὴν ἀνοιξή, τὰ ἀνθοβολήματα, τὴ βλάστηση καὶ τὴν εὐκαρπία), ἐνῶ τώρα ὁ «ἐμπειρος» ἄνθρωπος τὰ ξέρει μὲν καὶ τὰ περιμένει ὅλα, ἀνησυχεῖ ὅμως (οἰκονομικὰ καὶ παραγωγικὰ) γιὰ τὸν ἐρχομὸ τους, καὶ τρομάζει ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ καὶ τὴν καθυστέρηση, γι' αὐτὸ καὶ πάλι καταφεύγει στὴ λατρεία ἢ στὴ δεισιδαιμονία.

Ἄλλες οἱ μεταβατικὲς ὥρες εἶναι κρίσιμες. Ὁ λαὸς (δηλ. ὁ βαθύτερος ἄνθρωπος) δὲν ἡσυχάζει, ἀν δὲν τίς δεῖ νὰ περάσουν στὸ ἀσφαλές, δηλ. στὸ δρόμο μιᾶς ἀσφαλοῦς συνέχειας τῆς πορείας τους. Καὶ γιὰ νὰ ἡσυχάσει νωρίτερα καὶ ψυχολογικὰ, ἔχει ἐπινοήσει βοηθητικὰ ἔθιμα καὶ δεισιδαιμονίες καὶ τελετές, αὐτὰ πού ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ὀνομάζονταν «διαβατήρια». Τὰ λέμε

ἔτσι κι ἐμεῖς σήμερα στὴ λαογραφία μας, διαβατήρια ἔθιμα ἢ τελετές, ὅπως τὰ ὀνόμασαν παρόμοια καὶ οἱ ξένοι: «Rites de passage».

Πρωτοβρίσκουμε τὴ λέξη «διαβατήρια» (μὲ τὴν ἔννοια τῆς θυσίας γιὰ ἓνα κρίσιμο πέρασμα) στὸν Θουκυδίδη, στὸ Ε' βιβλίο του (54,2 καὶ 55,3), ὅπου σημειώνεται ὅτι δύο φορές πού ἐπιχείρησαν οἱ Λακεδαιμόνιοι μὲ τὸν βασιλιά τους Ἅγι νὰ ἐκστρατεύσουν στὴ χώρα τῶν Ἀργείων, ἐπειδὴ «τὰ διαβατήρια θυομένοις οὐ προὔχωρει», ἐγύρισαν πίσω. Καταλαβαίνουμε τὴ σημασία. Ἀπὸ τὴν ὥρα πού πίστευαν οἱ στρατιῶτες στὴ μαντικὴ τῆς θυσίας, κάθε ἀρνητικὴ ἀπάντηση θὰ τοὺς ἔσπαζε τὸ ἠθικόν, κάθε θετικὴ θὰ τοὺς τὸ ἀναπτέρωνε. Τὸ σημαντικό εἶναι ὅτι θεωροῦσαν τὸ πέρασμα ἀπὸ τὰ σύνορά τους στὰ ξένα μιὰ κρίσιμη ὥρα, καὶ μὲ βάση τὴν ὁμαδικὴ ψυχολογικὴ ἔγνωση (νὰ κοιτᾶμε πῶς θὰ περάσουμε ἀπὸ τὸ κρίσιμο στὸ ἀσφαλές), ρωτοῦτοῦσαν τὸ θεό. Τέτοιες διαβατήριες θυσίες ἔκαναν κι ὅταν θὰ περνοῦσαν ποταμό, γιὰ νὰ ἐξιλεώσουν τὸ θεὸ τοῦ ποταμοῦ (Ξενοφ. Ἑλλην. Δ' 7,2).

Ἐμεῖς δὲν κάνουμε θυσίες σήμερα γιὰ τὸ πέρασμα τοῦ ποταμοῦ, κάνουμε ὅμως τὸ σταυρό μας ἂν θὰ περάσουμε γεφύρι, ἢ ἂν θὰ μποῦμε στὸ νερό, κι ἐπίσης θὰ δοῦμε, ὅτι μπροστὰ ἀπὸ τὶς περισσότερες γέφυρες ὑπάρχει συνήθως ἓνα προσκυνητᾶρι. Εἶναι ἄλλωστε γνωστό, ὅτι στὴ λαογραφία μας, τοὺς ἀρχαίους ποτάμιους θεοὺς τοὺς ἔχουν ἀντικαταστήσει τὰ λεγόμενα στοιχειὰ τῶν ποταμῶν.

Τὸ 1909 ὁ γάλλος λαογράφος Arnold van Gennep (ἔχουμε μιὰ μεγάλη φωτογραφία του στὸ γραφεῖο τῆς Ἐδρας τῆς Λαογραφίας), δημοσίευσε τὸ βιβλίο του: «Les rites de passage» (Paris), πού θὰ τὸ μεταφράζαμε σήμερα «Οἱ διαβατήριες τελετές»¹. Ὁ καθηγητὴς τότε τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῶν Ἀθηνῶν, Ἀδαμάντιος Ἀδαμαντίου (πού ἔχει προσφέρει πολλὰ στὴ Λαογραφία), παρουσιάζοντας τὸ βιβλίο καὶ θέλοντας ν' ἀποδώσει τὸν ὄρον αὐτὸν τοῦ Van Gennep, θυμῆθηκε σωστὰ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ καὶ τὰ ὀνόμασε «Διαβατήρια νόμιμα»². Ἀργότερα ὁ Στίλπων Κυριακίδης τὰ εἶπε «Διαβατήρια ἔθιμα»³.

Σύμφωνα μὲ τὶς διαπιστώσεις τοῦ Van Gennep πάνω στὴν παγκόσμια λαογραφία (ἀπὸ τοὺς πρωτόγονους χρόνους της), εἶναι γενικὸς στοὺς λαοὺς ὁ φόβος τοῦ πέρασματος ἀπὸ τὴ μιὰ κατάσταση ἢ τὸ ἓνα γεγονός στὸ ἄλλο, πού τὰ περιμένει πιθανῶς χειρότερα, ἀλλὰ τὰ εὐχεται (καὶ τὰ ἐκβιάζει μαγικὰ ἢ θρησκευτικὰ) νὰ γίνουν καλύτερα. Μὲ βάση τὴν ἀνησυχία αὐτὴ ἀναπτύσσεται μιὰ σειρά ἐθίμων καὶ μαγικῶν πράξεων ἢ τελε-

1. Μὲ τέτοιον τίτλο ἐτοιμάζει ὁ γράφων μετάφραση τοῦ βιβλίου (στὴ σειρὰ ἐκδόσεων τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος). Τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου ἔχει γίνεи καὶ φωτοτυπικὴ ἐπανέκδοση, τὸ 1969.

2. Βλ. Λαογραφία τόμ. Γ' (1911) σ. 320.

3. Βλ. Λαογραφία τόμ. ΙΑ' (1934-37) σ. 640.

τῶν στούς λαούς, πού πᾶνε νά ἐξασφαλίσουν τὸ καλὸ, ἢ τὸ σχετικὰ καλύ-
τερο. Ἔτσι ἐξηγοῦνται αὐτομάτως πλῆθος μικροέθιμα καὶ δεισιδαιμονίες, πού
τις ἔχουμε σὲ κάθε στιγμή: στὸ πέρασμα τῆς πόρτας γιὰ νά μποῦμε στὸ
σπίτι, στὶς περιποιήσεις πού κάνουμε στὸν φιλοξενούμενο, στὰ ἔθιμα τῶν τρι-
ῶν σταθμῶν τῆς ζωῆς μας, στὶς υἰοθεσίες, ἀδελφοποιίες, ἐπιχειρήσεις, ἀ-
γροτικὲς ἐργασίες, στὴ στρατεύση ἢ στὴ μαθητεία, στὰ ταξίδια, στὰ ἐγκαί-
νια καὶ στὶς κάθε εἴδους ἐνάργεις καὶ ἀπαρχές.

Θὰ πάρουμε τώρα μερικὰ ἐ λ λ η ν ι κ ἄ παραδείγματα ἀπὸ τοὺς τρεῖς
σταθμούς τῆς ζωῆς μας: τὴ γέννηση, τὸ γάμο καὶ τὸ θάνατο, γιὰ νά δοῦμε
ἀπὸ κοντὰ τίς περιπτώσεις τῶν λαϊκῶν διαβατηρίων τελετῶν ἢ τῆς ἀρχῆς
πού διαπιστώσαμε, «ἀπὸ τὸ κρίσιμο στὸ ἀσφαλές».

Ποῖο εἶναι στὴ γέννηση τοῦ παιδιοῦ τὸ κρίσιμο σημεῖο; Εἶ-
ναι βέβαια ὁ κίνδυνος νά πάθει κάτι στὸν τοκετό, εἴτε ὀλοκληρωτικὰ εἴτε
τραυματικὰ. Τὸ ἴδιο κινδυνεύει καὶ ἡ μητέρα. Οἱ παλιὲς ἐπιλόχιες ἀρρώστι-
ες, ἀλλὰ καὶ ἡ μεγάλη εὐπάθεια τῆς ὥρας αὐτῆς, καταντοῦσε νά ταυτίζον-
ται μὲ τὰ δαιμονικά, πού φθονοῦν τὸν ἄνθρωπο καὶ δὲν θέλουν τὴν προκοπὴ
του. Καὶ δὲν εἶναι μόνο γιὰ τὸ σῶμα πού ἀνησυχοῦσε ὁ λαὸς μας, ἀλλὰ καὶ
γιὰ τὸ μυαλὸ τοῦ παιδιοῦ καὶ γιὰ τὴν ψυχικὴ ἰσορροπία καὶ τὸν χαρακτήρα
του. Εἶδαμε κι ἐπιστημονικὰ πόση σημασία δίνεται στὸ ψυχικὸ ἀποτέλεσμα
τοῦ προσεκτικοῦ τοκετοῦ, μὲ τὴ μέθοδο τώρα τοῦ Γάλλου μαιευτῆρα Λε-
μπουαγιέ¹.

Καὶ ποῖο εἶναι τὸ ἀσφαλές πού ἐπιδιώκουμε; Νὰ γίνει καλὸς ὁ τοκετός,
νά βγεῖ γερὸ ἀπὸ κάθε ἀποψη τὸ παιδί, ν' ἀποκατασταθεῖ ἡ υγεία τῆς μητέ-
ρας καὶ νά σαραντίσει μὲ τὸ παιδί τῆς αἷσια. Ἐκεῖνες τίς 40 μέρες τῆς φυσι-
κῆς προθεσμίας θά τίς προσέξουμε ὅσο μποροῦμε, φυσικὰ καὶ μεταφυσικὰ.
Ἄπὸ κεῖ κι ἔπειτα θ' ἀραιώσουμε τὴ φύλαξη.

Ἐχει ἄλλες κρίσιμες μεταβατήριες ὥρες τὸ παιδί; Ἐχει, ὥσπου νά βα-
φτιστεῖ (θρησκευτικὴ ἐξουδετέρωση τῶν δαιμόνων), ὥσπου νά πρωτοπάει
σχολεῖο (πνευματικὴ ἀλλαγὴ), ὥσπου νά πρωτοταξιδίεψει καὶ πρωτοξενιτε-
τεῖ. Ἔθιμα καὶ δεισιδαιμονίες παρουσιάζονται ὡς τότε ἀλλεπάλληλες καὶ προ-
στατευτικὲς. Μικρὴ εὐθύνη εἶναι, ἓνας ὀλοκληρωμένος ἄνθρωπος νά πάθει
ἀπὸ ἀφροντισιά μας;

Ἄκολουθεῖ ὁ γάμος. Ποιὰ εἶναι τὰ κρίσιμα σημεῖα του, καὶ ποιὲς οἱ
ἀσφαλιστικὲς ἐπιδιώξεις μας;

Ἄπὸ τὸν ἀρραβώνα ἤδη κινδυνεύουν, νύφη καὶ γαμπρός, νά γίνουν θύ-
ματα τῶν φυσικῶν ἐχθρῶν (τοῦ φθόνου ἢ τῆς ζήλειας τῶν συνανθρώπων τους)
ἀλλὰ καὶ τῶν μεταφυσικῶν, πού εἶναι οἱ ἄτυχες περιστάσεις. Εἶχαν ληφθεῖ

1. Ἄπὸ πρόσφατο ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα καὶ μὲ τὴ μετάφραση τοῦ βιβλίου του «Pour
une naissance sans violence (1974) στὶς ἐκδόσεις τῆς «Καθημερινῆς» (β' ἐκδ. 1977).

μέτρα έχεμύθειας και ένιςχυσης, από την ώρα τής προξενιάς. Τώρα θά περιμένουμε τὸ γάμο. Ἐκεῖ κρίσιμη ώρα εἶναι ἡ νέα κοινή ζωή, με τὸ ἀνοιχτὸ «αἰμάτωμα» ποὺ προξενεῖ στις πατρικὲς οἰκογένειες ὁ χωρισμός. Ὅπως τὰ μικρόβια εἰσχωροῦν στις πληγές. Ἔτσι καὶ τὰ δαιμόνια (φθόνος, παρεγγήσεις, ἀρρώστιες, συμπτώσεις) μποροῦν νὰ χωθοῦν στις «μεταβάσεις» αὐτές. Κινδυνεύει ἰδιαίτερα ἡ νύφη ἀπὸ πιθανὴ ματαίωση τοῦ γάμου, εἴτε γιὰ οἰκονομικούς, εἴτε γιὰ ἠθικούς καὶ κοινωνικούς λόγους. εἴτε ἀπὸ ὀργανικὲς ἀδυναμίες ἢ καὶ ἀσυμφωνία χαρακτηρισῶν. Γι' αὐτὸ ἔλα γίνονται με εὐλογητικὲς ἢ δεισιδαιμονικὲς προφυλάξεις καὶ με τάξη (ποὺ εἶναι πάντα ἀντιδαιμονική). Τὰ στρώματα θά πλυθοῦν με τραγούδια 'στὸ ποτάμι (μπορεῖ σήμερα στὸ πλυντήριο), ἢ προίκα θά παραδοθεῖ με λεπτομέρεια, τὰ ψίκια τοῦ γαμπροῦ καὶ τῆς νύφης θά σχηματιστοῦν με προσοχὴ καὶ με κοινωνικὴ ἀξιοπρέπεια.

Ἐπειτα θ' ἀκολουθήσουν οἱ κοινωνικὰ ὑπολογισμένες λεπτομέρειες τῆς ἐξόδου τῆς νύφης ἀπὸ τὸ σπίτι της, καὶ ἡ τελετὴ στὴν ἐκκλησία, ποὺ δὲν ξεφεύγει κι ἐκεῖνη τὰ τυπικὰ «διαβατήρια». Μιλήσαμε γιὰ τὸν κύκλο τοῦ «χοροῦ τοῦ Ἡσαΐα», ἀλλὰ εἶναι καὶ τὸ «κοινὸ ποτήριο» τῆς νέας ζωῆς, τὸ ἀποκορύφωμα τῶν «στεφάνων», καὶ τὰ περιρραντίσματα με τὸ ρύζι κλπ., ποὺ τὰ τονίζουν ἀκόμα καὶ στοὺς μητροπολιτικούς ναοὺς τῶν μεγαλοπόλεων. Μποροῦμε νὰ προσθέσουμε καὶ τὰ μοντέρνα κυριολεκτικὰ «διαβατήρια» τοῦ αὐτοκινήτου, με τὶς λευκὲς κορδέλες καὶ τὴ φωτογραφία τοῦ ἀποχωρισμοῦ (ἢ φευγιοῦ), αὐτὴ ποὺ παίρνουν συνήθως οἱ ἐθιμικότατοι φωτογράφοι, ἀπὸ τὸ πίσω τζάμι τοῦ αὐτοκινήτου. Φεύγουν τώρα οἱ νιόπαντροι, παλιότερα ἕμως πῆγαιναν στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ, ὅπου ἀντιμετώπιζαν τὰ πιὸ δύσκολα τελετουργικὰ διαβατήρια, με τὸν αὐστηρότατο ἔλεγχο τῆς πεθερᾶς¹.

Ἐρχόμαστε στὸ τρίτο στάδιο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ποὺ εἶναι ὁ θάνατος. Θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι ἐδῶ δὲν ὑπάρχουν κρίσιμα σημεῖα καὶ ἀσφαλεῖς ἐπιδιώξεις, ἀφοῦ ὁ θάνατος εἶναι ἓνα τέλος. Τί κρίση μπορεῖ νὰ ἔχει; Τί ἀσφάλεια νὰ ζητήσῃ ὁ νεκρός; Κι ὅμως, ἀπὸ τὴν ώρα ποὺ γιὰ τὴν αἰώνια ἀνθρώπινη διάνοηση, ἄσχετα κι ἀπὸ τὶς διδασκαλίες τῶν θρησκείων, ὁ θάνατος εἶναι μιὰ διαδικασία συνέχειας ζωῆς (κάτι ποὺ δὲν τελειώνει, ἀλλὰ κάπου προεκτείνεται), ὁ πάντα ἀγαπημένος νεκρὸς χρειάζεται τὴ φροντίδα μας. Εἶναι κρίσιμη ἡ ώρα τοῦ ψυχορραγήματος, κι ὅλες οἱ προφυλάξεις (φυσικὲς καὶ μεταφυσικὲς) λαβαίνονται γιὰ νὰ συντελεσθεῖ ὁ θάνατος ἡσυχᾶ, ἀνώδυνα καὶ μεταβατικὰ. Στὴ Λαογραφία τὰ δεισιδαιμονικὰ βοηθη-

1. Βλέπε, γιὰ ὅλα ἐκεῖνα τὰ παραδοσιακὰ, τὴ μελέτη τοῦ Ν. Γ. Πολίτη, «Ὁ γάμος παρὰ τοῖς νεωτέρους Ἑλλήσιν, ἔ.π. σελ. 287-295. Βλ. καὶ τὴν ἔπειτα βιβλιογραφία τῶν γάμων, στὸ βιβλίο τῶν μαθημάτων μου: «Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Λαογραφία», (νέα ἔκδοση, Μορφωτικοῦ Ἰδρυμάτος Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1977), σ. 219-220.

τικὰ φροντίσματα τοῦ θανάτου συναγωνίζονται τὰ θεραπευτικὰ τῶν γιατρῶν. Ἡσυχία χωρὶς κλάματα, παραγγέλλει ὁ λαός, καὶ μαζί δρόσιμα τῶν τελευταίων ὑπολειμμάτων τῆς γένεσης. Κι ὅταν πιά ἐπέλθει τὸ τέλος, ἀρχίζει ἄλλη διαδικασία γιὰ τὴν πέρα ζωὴ. Καντῆλι καὶ νερό γιὰ τὴν ψυχὴ πιά τοῦ νεκροῦ σώματος, κοινωνικὴ συνοδεία στὸ ξόδι, ψαλτικὴ καὶ μοιρολόγια, ποὺ παίρνουν τὴν ἀντιστοιχία τοῦ παιδικοῦ νανουρίσματος, ἄλλα συνοδευτικὰ σύμβολα ὡς τὴν ταφὴ, ποὺ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους λαοὺς ὡς σήμερα θεωρεῖται μιὰ εἴσοδος στὸν Κάτω Κόσμο¹.

Ὅλη αὐτὴ ἡ διαδικασία τῆς μετάβασης στὸν ἄλλο κόσμο εἶναι κρίσιμη, ἀφοῦ ὁ νεκρὸς περνάει σὲ νέα «ζωή». Καὶ ξέρουμε ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια, τί φαντασίες δημιουργήθηκαν γιὰ Χάρωνα, ποὺ θέλει τὸν ὄβολό του, ὥστε νὰ «περάσει» τὸν νεκρὸ ἀπὸ τὴν Ἀχερουσία λίμνη, γιὰ Κέρβερο, ποὺ φυλάει τὶς πύλες τοῦ Ἅδη, γιὰ Πλούτωνα καὶ Περσεφόνη δικαστές, γιὰ Ἡλύσια πεδιά κλπ. Ἀλλὰ ξέρουμε κι ἀπὸ τὴ Χριστιανικὴ διδασκαλία, τί κινδύνους μπορεῖ ν' ἀντιμετωπίσει ὁ νεκρὸς ἂν εἶναι ἁμαρτωλός, κι ἰδιαιτέρως ἂν ἐμεῖς τὸν ἐγκαταλείψουμε ἀπὸ τὴ σκέψη μας καὶ δὲν τὸν βοηθήσουμε μὲ τὰ μνημόσυνα, τὰ κόλλυβα, τὶς προσευχές. Καὶ ποῖο θὰ εἶναι στὴ μεταβατικὴ ὥρα τὸ ἀσφαλές; Οἱ ἀρχαῖοι τὸ εἶπαν λήθη, ἐμεῖς χριστιανικὰ τὸ λέμε ἀνάπαυση, ὁ λαὸς ὅμως τὸ λέει ἐπίσης λησμονιά...

Ἀλλὰ γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε στὴ ζωὴ, ὅλες οἱ καθημερινὲς ὥρες ἔχουν τὰ «διαβατήρια ἔθιμα» καὶ τὴν προσοχὴ τους «ἀπὸ τὸ κρίσιμο στὸ ἀσφαλές». Ἄς πάρουμε τὶς ὥρες τοῦ ξενιτεμοῦ, ποὺ εἶναι ζωντανὲς καὶ ἐλπιδοφόρες, ἀλλὰ πάντα συγκινητικὲς, ἰδιαιτέρως ὅπως τὶς πρόσεχαν παλιότερα μὲ τὰ βραδυτάτα μέσα συγκοινωνίας καὶ τὶς μακρὲς ἀπουσίες, μάλιστα ἐδῶ στὴν Ἠπειρο². Γίνεται συγκινητικὸ δεῖπνο μὲ τραγούδια καὶ προπόσεις καὶ ἀποχαιρετισμούς. Τὸ πρῶτὸ ποὺ θὰ φύγει ὁ ξενιτεμένος, ἀφήνουν ἀνοιχτὲς τὶς πόρτες ὅλη μέρα, νὰ εἶναι ἐλεύθερος ὁ νοῦς του νὰ ξαναπαίρνει στὸ σπίτι, καὶ δὲν σκουπίζουν, πράγμα ποὺ θὰ σήμαινε ὅτι τὸν ἀποδιώχνουν. Τὸν συντροφεύουν μὲ τραγούδια ὡς ἓνα ξάγναντο, κι ἐκεῖ τὸν ἀποχαιρετοῦν. Ἔτσι ποὺ βλέπουν ἀπὸ κεῖ ψηλά καὶ τὸ χωριὸ καὶ τὸ δρόμο ποὺ παίρνει ὁ ξενιτευτῆς, οἱ δυὸ ἐνωμένους κατευθύνσεις γίνονται σύνδεσμοι μεταβατικοί, ἀπὸ τὴν παλιά του κατάσταση στὴ νέα, καὶ ὑπόσχεση ἢ μαγικὰ σύμβολα ἐπιστροφῆς. Ὑπάρχουν μάλιστα μόνιμα δένδρα ξάγναντου καὶ ἀποχαιρετισμοῦ στὰ χωριά, ποὺ μένουν μιὰ ἐγγύηση γιὰ τὸ γυρισμό. Ἀπὸ κεῖ συνήθως φιλοῦνται καὶ ἀποχαιρετιοῦνται καὶ παίρνουν ὁ καθένας τὸ δρόμο του. Κι ὕστερα οἱ

1. Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην. Λογογραφικὰ Σύμμεικτα Γ' (1931) σ. 323-362. Συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία, στὸ βιβλίο μου Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Λογογραφία ὅ.π. σελ. 224-225. Βλ. καὶ Μ. Γ. Μερακλή, Σημειώσεις Λογογραφίας, τεύχ. Ε'.

2. Βλ. Θέμιδος Χατζηγεωργίου. Ἡ ἀποδημία τῶν Ἠπειρωτῶν, Ἀθήναι (Ἠπειρωτικὴ Βιβλιοθήκη) 1958.

δικοί ψάχνουν νὰ βροῦν κανένα κλαδί ἀπὸ κρانيὰ ἢ δρῦ, μὲ ἀγκαθωτὰ φύλλα, τὸ φέρνουν στὸ σπίτι τους καὶ τὸ κρεμοῦν στὴν πόρτα, ὥστε, μὲ κάποια μαγικὴ μακρινὴ ἐπίδραση, ὁ ξενιτεμένος νὰ μένει γερός σὰν τὴν κρانيὰ στὴν ξενιτειά, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸν κεντοῦν τὰ ἀγκαθωτὰ φύλλα, νὰ ἔχει πάντα τὸ νοῦ του στὸν γυρισμὸ (τὸ ἔθιμο συνεχίζεται, κι εἶδα ὁ ἴδιος τέτοια κλαδιά στὰ Ζαγοροχώρια).

Καταλαβαίνουμε βέβαια καὶ γιὰ τὴν ξενιτειά, ὅτι τὰ κρίσιμα σημεῖα της εἶναι πολλὰ: τὸ ἴδιο τὸ ταξίδι, ἡ διαμονὴ στὰ ξένα, κι ἀκόμα ὁ γυρισμός. Μόνη ἐξασφάλιση τοῦ καλοῦ ταξιδιοῦ εἶναι ὁ γερός γυρισμὸς στὸ σπίτι. Γι' αὐτὸ κι ἡ θερμὴ εὐχὴ «καλὸ σου ταξίδι» δὲν σημαίνει μόνο τὸν πηγαϊμό, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιστροφή. (Αὐτὸ ξαναγίνεται τώρα πῶς ἔντονο, μὲ τοὺς μηχανικοὺς κινδύνους τῶν ἀεροπορικῶν ταξιδιῶν καὶ αὐτοκινήτων στὶς μεγαλοπόλεις, ἔστω κι ἂν τὰ χρονικὰ διαστήματα τῶν ἀπουσιῶν μετριάστηκαν.)

Ἄν θέλουμε ν' ἀναφέρουμε καὶ νὰ θυμηθοῦμε ἀκόμα ἄλλες περιπτώσεις λαογραφικῶν ἐκδηλώσεων καὶ τελετῶν, μὲ στόχο τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ κρίσιμου καὶ τὴν ἐπιδίωξη τοῦ ἀσφαλοῦς, μποροῦμε νὰ σκεφτοῦμε πρόχειρα πολλὰ: π.χ. τίς παλιὲς λαϊκὲς τελετὲς στὰ *θ ε μ έ λ ι α σ π ι τ ι ῶ ν*, μὲ τίς ἀλεκτοροθυσίες, ἢ τίς ἐπίσημες σύγχρονες μὲ τὸν πρῶτο λίθο, ποὺ λαογραφικότερα καταθέτουν Ἵπουργοί. Τραγικὸ γιὰ τὰ σκληρὰ στάδια ποὺ πέρασε ἡ ἀνθρωπότητα, εἶναι ὅτι στὰ πολὺ παλιὰ χρόνια καὶ γιὰ βαριὰ ἔργα (κάστρα, γεφύρια κλπ.) ἔκαναν καὶ ἀνθρωποθυσίες. Τὸ γνωστὸ μας τραγούδι «τοῦ Γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας» (μὲ τὸν ἐντειχισμὸ τῆς γυναίκας τοῦ Πρωτομάστορα) εἶναι ἓνα χαρακτηριστικὸ ἔπος τῆς τραγικῆς πλευρᾶς τῆς δεισιδαιμονίας: «ἀπὸ τὸ κρίσιμο στὸ ἀσφαλές»¹.

Τὸ ἴδιο καὶ τὰ *έ γ κ α ί ν ι α* τῶν σπιτιῶν καὶ τῶν μαγαζιῶν, μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἀγίασμα καὶ τὰ κεράσματα, εἶναι ἔθιμο διαβατήριο, ἀπὸ τὸ κρίσιμο (καὶ ἀβέβαιο) στὸ ἀσφαλές. Οἱ ναυτικοὶ ἐπίσης ἔκαναν ἐγκαινιαστικὰ «ριζίματα» στὰ καράβια τους, τὸ ἴδιο μεταβατικὰ γιὰ πραγματικὰ κρίσιμες προοπτικὲς, στὰ ναυπηγεῖα ἢ στὰ μικρολιμάνια τους.

Ἐξελίξεις τῶν περιπτώσεων αὐτῶν σήμερα, στὴ «Σύγχρονη Λαογραφία» εἶναι κι οἱ μεταξωτὲς κορδέλες τῶν ἐγκαινιῶν, ποὺ κόβει ὁ Δήμαρχος, ὁ Νομάρχης ἢ ὁ Πρωθυπουργός, καὶ ἡ φιάλη τῆς σαμπάνιας, ποὺ σπάει στὰ πλευρὰ τοῦ καθελκυόμενου πλοίου π.χ. ἡ Κυρία τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας. «Ὅλοι ἀνθρωπίνως λαογραφοῦν...

Δ'. ΤΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ (Ἡ ΕΘΙΜΙΚΟ) ΤΡΙΧΡΟΝΟ

ἽΟνομάσαμε (καὶ στὰ μαθήματά μας) «*Λαογραφικὸ Τρίχρονο*» τὸ στα-

1. Βλ. τὴ γενικὴ μελέτη γιὰ τίς παραλλαγές: Γ ε ω ρ γ. Α Μ έ γ α, Τὸ τραγούδι τοῦ Γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας. Λαογραφία 27 (1971) σ. 27-212.

θερὸ περπάτημα κάθε ἐθιμικῆς ἐκδήλωσης, γιορτῆς ἢ μαγείας, πάνω σὲ τρία χρονικά στάδια: τὸ προπαρασκευαστικὸ (ἢ προλογικὸ), τὸ τελεστικὸ (κύριο), καὶ τὸ μεθεόρτιο (ἢ ἐπιλογικὸ).

Θὰ μπορούσαμε νὰ παραστήσουμε τὸ τρίχρονο αὐτὸ μὲ ἓνα ὀξυκόρυφο τρίγωνο ἢ μὲ τὸ ἀλγεβρικό σχῆμα αΒγ, ὅπου τὸ μικρὸ α προετοιμάζει τὸ μεγάλο Β, τὸ Β προβάλλεται, καὶ τὸ γ ἐπισφραγίζει. Τὸ σχῆμα αὐτὸ παρουσιάζεται σ' ὄλους τοὺς θεσμούς, πού εἶναι στὴν καταγωγή τους λαϊκοὶ καὶ ἀνθρώπινοι. Ἄς πάρουμε π.χ. τοὺς ἐκκλησιαστικούς θεσμούς. Κάθε γιορτὴ ἔχει τὸν ἐσπερινὸ (τὴν παραμονή) καὶ τὴ λειτουργία (τὴν ἐπομένη) μὲ κάποια παράκληση πρὸς τὸ βράδυ τῆς μέρας αὐτῆς. Οἱ μεγάλες γιορτὲς (Χριστούγεννα, Παναγίας κ.ἄ.) ἔχουν προεόρτια, ἐορτὴ καὶ μεθεόρτια (ἢ ἀπόδοση). Ἐπίσης κι οἱ δημόσιοι πανηγυρισμοί, ἐθνικὲς ἐορτὲς καὶ ἐκδηλώσεις, ἔχουν τὴν παραμονή τους μὲ φωταγωγῆσεις, τὴν ἡμέρα τους μὲ δοξολογία, καὶ τὸ βράδυ μὲ λαμπαδηφορία. Οἱ ἐποχικὲς ἐορταστικὲς περίοδοι ἐπίσης π.χ. οἱ Ἀποκριεὲς ἔχουν τὴν εἴσοδό τους (μὲ τὸ Τριῶδι), τὴν ἀκμὴ τους (μὲ τίς Κυριακὲς τῆς Ἀποκριᾶς καὶ τῆς Τυρινῆς) καὶ τὸ τέλος τους (ἢ ἔξοδο) μὲ τὴν Καθαρὴ Δευτέρα. Ἐδῶ θυμηθῆκαμε βέβαια καὶ τὸ «τρίχρονο» τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ δράματος, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χοροῦ, τὴν οὐσιαστικὴ δράση του, καὶ τὴν ἔξοδο.

Στὰ λαογραφικά μας ἔθιμα εἶναι μεγάλο παράδειγμα ὁ γάμος. Πόσες προετοιμασίες κι ἐτοιμασίες, ὡς τὴν ἡμέρα τῆς τελετῆς. Ἐκεῖνη ἢ ἡμέρα εἶναι τὸ ἀποκορύφωμα μιᾶς προετοιμασίας, ὅπως καὶ τὸ ἴδιο τὸ ντύσιμο τῆς νύφης εἶναι μιὰ «τελετουργία», πού πέρασε ἀπὸ προστάδια ραψίματος καὶ προβολῆς, ἢ ἄλλες ἐθιμοτυπικὲς διατυπώσεις¹. Κι ἀκολουθεῖ ἔπειτα ἡ βδομάδα μετὰ τὸ γάμο, ὡς τὴν Κυριακὴ τοῦ ἀντίγαμου.

Θυμίζω καὶ τὸν ἀρχαῖο Ἀθηναϊκὸ γάμο, πού χωριζόταν σαφῶς στὰ Προτέλεια, στὸν Γάμο καὶ στὰ Ἐπαύλια².

Ἀπὸ τὰ λαϊκὰ λατρευτικὰ ἔθιμα, χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ τρία στάδια πού παρουσιάζουν τ' Ἀναστενάρια τῆς Θρακικῆς προσφυγικῆς Μακεδονίας (στὸν Λαγκαδὰ καὶ στὴν Ἀγία Ἐλένη Σερρών), ὥσπου νὰ τελεσθοῦν. Ὑπάρχουν παντοῦ περιγραφές γιὰ τὸ πῶς προετοιμάζονται οἱ Ἀναστενάρηδες νὰ εἶναι ἱκανοὶ γιὰ τὴν πυροβασία, γιὰ τὸ πῶς τὴν ἐκτελοῦν τὴν ἴδια ἡμέρα, καὶ γιὰ τὸ πῶς τὴν ἐπαναλαμβάνουν κάπως ξεθυμασμένη πρὸς τὸ τέλος, καταλήγοντας σὲ ἀναμνηστικὰ δεῖπνα καὶ ἀποχαριετισμοῦς³. (Ἦ-

1. Βλ. τίς λεπτομέρειες στὴ μελέτη τοῦ Ν. Γ. Πολίτη, Ὁ γάμος παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλησιν (ὀ.π.) καὶ στὴν ἄλλη γενικὴ βιβλιογραφία.

2. Βλ. Χαράλαμπος Γ. Βουλοδήμου, Δοκίμιον περὶ τοῦ ἰδιωτικῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων τόμ. Β' (ἐν Ἀθ. 1903) σ. 39,51 κ.ἄ.

3. Βλ. συγγενρωτικά μελετῶν καὶ βιβλιογραφία: Γ. Α. Μέγα, Ἀναστενάρια καὶ ἔθιμα τῆς Τυρινῆς Δευτέρας κλπ. Λαογραφία, τόμ. 19 (1960) σελ. 472-534.

πάρχει καὶ μιὰ πρόσφατη ταινία μικροῦ μήκους, ἀπὸ τὸ Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης 1973, παρμένη ἀπὸ τὸν Θ. Χατζηπανταζῆ, ποὺ ξεχωρίζει τὰ τρία αὐτὰ στάδια).

Ὁ λαὸς ἀγαπάει τὴ διάρκεια καὶ τὶς παρατάσεις, γιὰ τὴ χαίρεται καλύτερα τὶς γιορτές του. Καμαρώνουν στὰ χωριά, ὅταν ἐκράτησε τὸ πανηγύρι τους πολλὲς μέρες, καὶ τοὺς ἀρέσει νὰ τὸ προαναγγέλλουν ἀπὸ καιρὸ.

Μιὰ πρόσφατη περιγραφή πανηγυριοῦ τοῦ 1976 εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸ «τρίχρονο» αὐτὸ καὶ γιὰ τὴν ὑπερηφάνεια ποὺ ἐμπνέει.

Ρουμελιώτικα Πανηγύρια: Τὸ πανηγύρι τῆς Ἁγίας Ἀγάθης («Ἀνεξάρτητος» Μεσσολογγίου ἀρ. 1186, 20.9.1976).

«Στὶς 23 Αὐγούστου, ὅπως κάθε χρόνο ἔτσι καὶ φέτος τὸ χωριὸ μας (Σταμνὰ) γιόρτασε τὸ ἐθνικοθρησκευτικὸ πανηγύρι τῆς Ἁγίας Ἀγάθης μὲ τὴν καθολικὴ συμμετοχὴ τῶν κατοίκων τῶν γειτονικῶν χωριῶν καὶ τῶν φιλεόρων κατοίκων. Ἀπὸ νωρὶς, τ' ἀπόγιομα τῆς παραμονῆς 22 Αὐγούστου, πανηγυριστὲς κάτοικοι καὶ ἀρματωμένοι πεζοὶ καβαλαροὶ καὶ μὲ κάθε μεταφορικὸ μέσο, ἀνέβηκαν στὸ Μοναστήρι τῆς «Ἁγίας Ἀγάθης», ποὺ ὅπως εἶναι γνωστὸ βρίσκεται πάνω στὸ Ζυγὸ (Ψηλὴ Παναγιὰ) ἀνατολικὰ τῆς Σταμνᾶς, σὲ ὑψόμετρο 400 μέτρα. Μετὰ τὸ ψάλσιμο τοῦ ἑσπεριοῦ κάτω ἀπὸ τὸν ξακουστὸ καὶ ἱστορικὸν πλάτανο, ἄρχισε τὸ γλέντι μὲ χοροὺς καὶ κλέφτικα τραγούδια, ποὺ μὲ τὸ κέφι καὶ τὸν ἐνθουσιασμό ποὺ εἶχαν ὄλοι, κράτησε ὡς τὸ πρωτῆ.

Τὴ μέρα τῆς γιορτῆς, μετὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας, ποὺ τὴν παρακολούθησαν μὲ κατάνυξη πανηγυριστὲς καὶ ἀρματωμένοι, κάτω ἀπὸ τὰ δασὰ πλατάνια ἐξακολούθησε τὸ γλέντι, μὲ τὸν ἴδιον ἐνθουσιασμό καὶ τὸ ἴδιο κέφι, μὲ ψητὰ, κοκορέτσια καὶ μαῦρο καλὸ κρασί, ὡς τὶς ἀπογευματινὲς ὥρες, ποὺ ἀρχινάει ἡ προετοιμασία τοῦ γυρισμοῦ.

Λίγο πρὶν τὸ ἡλιοβασίλεμα, πανηγυριστὲς καὶ ἀρματωμένοι γύρισαν στὸ χωριὸ, ὅπου οἱ κάτοικοι τοὺς ὑποδέχτηκαν μὲ ἐνθουσιασμό. Στὴν Πλατεία στήθηκε τὸ καθιερωμένο «χοροστάσι.» Χόρεψαν πρῶτα οἱ ἀρματωμένοι καὶ μετὰ οἱ πανηγυριστὲς ἐπισκέπτες, ποὺ πηγαινοέρχονταν ὡς τὰ μεσάνυχτα, καθὼς καὶ οἱ κάτοικοι ποὺ εἶχαν γεμίσει τὴν πλατεία, μέχρι τὸ πρωτῆ.

(Ἄλλὰ ὑπάρχει καὶ τέταρτη συνέχεια): Τὸ γλέντι συνεχίστηκε καὶ τὸ βράδυ τῆς 24ης μέχρι τὸ πρωτῆ τῆς 25ης Αὐγούστου, καὶ λίγο πρὶν βγῆ ὁ ἥλιος τραγούδησαν τὴν πατροπαράδοτη μπατονάδα γύρω στὸ χωριὸ: «Τώρα τὰ πουλιά, τώρα τὰ χελιδόνια», καὶ τὸ «Ἁγίας Ἀγαθιώτικον»: «Σ' ἀφήνω τὴν καλὴ νυχτιά, Ἁγίας Ἀγάθης μου γλυκειά». Κι ἡ γιορτὴ ἔκλεισε μὲ τὶς τελευταῖες κουμπουριές, τὴν ὥρα ποὺ ὁ ἥλιος ἐβγαίνει λίγο δεξιότερα, πάνω ἀπ'τὸ Μοναστήρι, «τὸ Ἁγίας Ἀγάθης».....

Παράλληλα βέβαια μὲ τὶς γιορτές ἔχει τὸ τρίχρονο τῆς κι ἡ ἄγορὰ καὶ τὸ ἐμπόριο. Οἱ μεγάλες ζωοπανηγύρεις κι ἐμποροπανηγύρεις (τὰ

παζάρια), που οργανώνονται παράλληλα προς μιὰ θρησκευτική εορτή, έχουν τὴν προεορταστική ἐτοιμασία καὶ διαφήμιση, τὴν εορταστική ἀκμή, κι ἔπειτα τὰ μεθεόρτια τῶν χορῶν καὶ τοῦ γλεντιοῦ, που καταναλώνουν καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ κέρδη.

Στὸν τομέα τῆς μαγειρίας καὶ τῆς μαντικῆς, ἄς πάρουμε τὸ παράδειγμα τοῦ κλήδονα. Ξέρουμε συνήθως τί γίνεται. Ὅπως γράφει στὸ βιβλίο του «Ἑλληνικαὶ Ἑορταὶ» ὁ Γεώργιος Μέγας (που πρόσφατα πέθανε)¹, ἡ προετοιμασία τοῦ Κλήδονα γίνεται τὴν παραμονή. *Ἐνα ἀγόρι ἢ κορίτσι, που ζοῦν οἱ γονεῖς του, φέρνει ἀπὸ τὴ βρύση ἀμίλητο νερό. Στὸ σπίτι ἔχουν συναχθῆ νεοὶ καὶ νέες καὶ ρίχνουν στὸ νερὸ τὸ ριζικάρι τους, καὶ κατόπι σκεπάζουν τὸ ἀγγεῖο μὲ ἓνα κόκκινο πανί, τὸ κλειδώνουν καὶ τ' ἀφήνουν ὅλη νύχτα ἔξω, νὰ τὸ δοῦνε τὰ ἄστρα.*

Τὸ πρωτὶ βγαίνοντας ὁ ἥλιος ξεκλειδώνουν τὸ νερό, καὶ τὸ ἴδιο πρωτὶ ἢ τ' ἀπόγευμα, κοιτᾶνε τὰ ριζικάρια.

Τὸ βράδυ που θὰ κοιμηθοῦνε, παίρνουν ἓνα κομματάκι ἀπὸ τὸ κόκκινο πανὶ τοῦ κλήδονα καὶ τὸ βάζουν στὸ προσκέφαλό τους, νὰ δοῦν μαντικὸ ὄνειρο, ἢ ζυμώνουν ἀρωμαροκούλουρα μὲ τὸ ἀμίλητο νερὸ τοῦ κλήδονα, τὴν τρῶνε τὸ βράδυ κι' ὄνειρεύονται τὸ γαμπρὸ που θὰ τοὺς φέρεῖ τὸ νερό, νὰ ξεδιψάσουν.

Ἔχουμε λοιπὸν κι ἐδῶ ἓνα τρίχρονο, ἀπὸ τὴν παραμονὴ στὴν τελετουργία, κι ἀπὸ τὴν τελετουργία στὰ παραπληρωματικά της.

«Τρίχρονα» ὑπάρχουν καὶ στὶς σπιτικές ὥρες μας, καὶ στὶς γεωργικὲς καὶ στὶς κτηνοτροφικὲς μας. Καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι οἱ μέρες κολλητές. Ὁ ζευγάς, ὅταν ὀργώνει καὶ σπέρνει, περνάει μὲ φόβο καὶ ἐλπίδες τὸ πρῶτο στάδιο τοῦ τρίχρονου τῆς παραγωγῆς. Ὅταν βλέπει τὸ στάρι νὰ πρασινίζει καὶ νὰ ὑψώνεται (μὲ φόβους πάλι γιὰ τὶς παγωνιὲς καὶ τὰ πουλιά), περνάει τὸ δεύτερο, κι ὅταν θερίζει κι ἀλωνίζει καὶ συγκομίζει, τὸ (ἐπιτέλους) τρίτο. Μ' αὐτὸ τὸ «ἐπιτέλους» που ἐτόνισα, ἤθελα νὰ δείξω τὴ σχέση που ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ διάφορα τρίχρονα καὶ στὸ ἀξίωμα «ἀπὸ τὸ κρίσιμο στὸ ἀσφαλές».

Ἔχει κι ἡ λαϊκὴ φιλολογία μας τὰ «τρίχρονα» της. Νὰ θυμηθοῦμε ἰδιαίτερα τὰ ἱστορικὰ δημοτικὰ τραγοῦδια, ὅπου προηγεῖται ἓνας χρονικός πρόλογος («*Σημαίνει ὁ Θεός...ψάλλει ξερβά κλπ.*»), σημειώνεται ἔπειτα τὸ μεγάλο γεγονός («*φανῆ τοὺς ἦρθ' ἐξ οὐρανοῦ*») κι ἀκολουθεῖ ὁ τραγικός ἐπίλογος («*ἐδάκρυσαν οἱ εἰκόνες*» καὶ «*πάλι μὲ χρόνους μὲ καιροὺς*»)². Ἐπί-

1. Στὶς 22 Ὀκτωβρίου 1976. Βλ. Νεκρολογία του ἀπὸ τὸν γράφοντα, στὰ «Ἑλληνικά» τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, τόμ. 29 (1976) σ. 439-442.

2. Ν. Γ. Πολίτου, Ἐκλογαὶ ἀρ. 2.

σης στά παραμύθια, ὅλοι θυμόμαστε τις τυπικὲς εἰσαγωγὲς τοῦ «Μιὰ φορὰ κι' ἔναν καιρό», τὴν ἔπειτα περιπετειακὴ δράση τῶν ἡρώων, καὶ στὸ τέλος τοὺς εὐτυχεῖς ἐπιλόγους, ὅπου ὅλοι «ζοῦν καλά, κι' ἐμεῖς ἐδῶ καλύτερα»¹. Καὶ τελειώνοντας θὰ σκεφτοῦμε τὴν πιὸ ἀντιπροσωπευτικὴ «τριχρονικότητα» τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἐθίμων μας, ποὺ εἶναι τὰ τρία στάδια τοῦ βιοτικοῦ μας περάσματος πάνω στὴ γῆ, ἡ γέννηση μὲ τὴν παιδικὴ ἡλικία, ὁ γάμος μὲ τὴν ὠριμότητα τῆς δημιουργίας καὶ ὁ θάνατος, μὲ τὸ προλογικὸ ἐπίσης δικό του στάδιο τῶν γηρατειῶν (ἂν τὸ ἀφήσουν νὰ ἔρθει οἱ ἀρρώστιες, οἱ πόλεμοι καὶ οἱ μηχανές), καὶ μὲ τὸ ἐπιλογικὸ στάδιο τῶν μνημοσύνων του.

Καὶ τὰ τέσσερα κεφάλαια τῶν λαογραφικῶν ἀξιωματῶν ἢ ἀρχῶν, ποὺ ἐξετάσαμε, μποροῦν ν' ἀποτελέσουν πλαίσια μιᾶς ἄμεσης τοποθέτησης τῶν περιπτώσεων ποὺ θὰ συναντοῦμε. Ἔχει σημασία, γιὰ τὴν ἐξοικείωση καὶ τὴν ἀγάπη μας πρὸς τὰ ποικίλα θέματα τῆς Λαογραφίας, ἡ κάποια πλατύτερη ἀναγνώριση τοῦ ψυχολογικοῦ χώρου τους. (Ἄλλο θέμα ἢ βαθύτερη μελέτη τῶν παραγόντων ποὺ δημιούργησαν τοὺς χώρους αὐτούς). Καὶ θὰ χρειάζονται τὰ πλαίσια αὐτά, γιὰ τὴν ἄμεση ἔνταξη καὶ ἐξήγηση τῶν λαογραφικῶν φαινομένων, τόσο στοὺς εἰδικούς (σὲ ὅσους ἀπὸ σᾶς θὰ ἐπιδοθοῦν στὴ Λαογραφία), ὅσο καὶ στοὺς ἐκπαιδευτικούς (ποὺ θὰ τὴ διδάσκουν ἀπὸ κείμενα, ἢ θὰ τὴ συζητοῦν μὲ τοὺς μαθητές), ἀλλὰ καὶ σ' ὅλους τοὺς φαινομενικὰ ἀπόξενους, ποὺ ὅμως, ἐπειδὴ ζοῦν τὰ ἐλληνικὰ μας βιώματα, θὰ εἶναι φορεῖς μαζὶ καὶ μελετητὲς τῆς πάντα ζωντανῆς λαογραφίας μας.

1. Γιὰ τοὺς προλόγους καὶ τὰ ἄλλα μέρη τῶν παραμυθιῶν, βλ. «Νεοελληνικὰ Λαογραφικὰ Κείμενα» (Βασικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 48, ἸΑΘ. 1957) Εἰσαγωγή, σελ. ιη'-ιθ'.